

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog

Kruizinga, S.F.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Kruizinga, S. F. (2011). Economische politiek: de Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij (1914-1919) en de Eerste Wereldoorlog.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 6: De boeren-NOT

6.1 – ‘Fast eine Schicksalsfrage’

Ondanks de Britse blokkade en de NOT-maatregelen steeg de Nederlandse uitvoer naar de Centrale landen, vooral naar Duitsland, dankzij het in het vorige hoofdstuk geschetste exportsysteem gigantisch. De verschillende Vereenigingen die vanaf september 1915 waren opgericht, deden bovendien hun uiterste best om de uitvoer nog wat verder op te schroeven. Sommigen Vereenigingen onderschatten zelfs bewust de cijfers over de Nederlandse behoefte om zo nóg meer aan de lucratieve exporthandel met Duitsland te verdienen.¹ Door de zuigende aantrekkingskracht van het hogere Duitse prijspeil kwam de agrarische export naar andere landen ernstig onder druk te staan. Voor de oorlog was de Britse markt dankbaar afnemer geweest van onder andere Nederlandse gecondenseerde melk en verschillende soorten vlees, maar dat was al snel na het uitbreken van de oorlog afgelopen. Hoewel de Britten in het begin van de oorlog nog enige halfslachtige pogingen hadden ondernomen om inkopen te doen op de Nederlandse markt, waren die al snel gestaakt.² Daarnaast had export naar Duitsland nog een voordeel boven die naar Groot-Brittannië: de Britten wilden alleen geslacht vee importeren (in verband met nog voor de oorlog stammende wetgeving betreffende besmettelijke veeziekten³), terwijl Duitsers en Oostenrijkers koeien en varkens inclusief hoef, huid en haar op wilden kopen, hetgeen een nog hogere winst opleverde.⁴ Wat er nog overbleef van de Nederlandse agrarische uitvoer naar de Britten was na februari 1915 verder beperkt: de Duitse duikbootacties in het *Kriegsgebiet* zorgden voor stijgende verzekeringspremies en het gevaar van torpedering was niet geheel denkbeeldig. De keuze van de Nederlandse boer om zich vrijwel geheel op Duitsland te oriënteren was daarmee snel gemaakt.⁵

Tabel 6.1: Nederlandse landbouwuitvoer naar Duitsland volgens diverse Britse rapportages (hoeveelheden in ton)

	Eerste halfjaar 1914	Eerste halfjaar 1915	Eerste halfjaar 1916
Boter	7.671	17.335	19.026
Kaas	6.312	24.772	45.969
Aardappelmeel en -producten	20.985	49.305	51.201
Vis	24.841	34.613	?
Vlees	5.820	28.500	40.248

¹ NA 2.19.120/608: Notulen Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité, 24 maart 1916, 19-20. Cf. Van Dongen, *Revolutie of integratie*, 291-292.

² Zie hoofdstuk 2. Oppenheimers eerste missie in Nederland was het opkopen van Nederlandse landbouwproducten.

³ Zie hoofdstuk 1, paragraaf 2.

⁴ NA 2.06.079/1448: M. Knijnenburg aan A.G. Kröller, 27 januari 1916. Zie ook hoofdstuk 1.

⁵ Baer, *The Anglo-German antagonism*, 127; Frey, 'Anglo-Dutch relations', 62; Broekema, 'Landbouw', 283-284; Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 281.

Fruit	58.291	25.288	?
Eieren	7.868	?	20.328

Bron: BNA FO 551/2/103903: Johnstone aan Grey, 29 juli 1915; BPNL VII no. 217, 298-299: A. Parker, 'Memorandum respecting Holland as a base of enemy supplies', 28 september 1916. De opvallende achteruitgang in de export van fruit van Nederland naar Duitsland heeft er vooral mee te maken dat de Centralen nog tot in 1916 fruit konden importeren via Italië en Zwitserland. Deze export was niet illegaal, want hoewel Italië al eind mei 1915 de oorlog had verklaard aan Oostenrijk-Hongarije, volgde de oorlogsverklaring aan Duitsland pas eind augustus 1916. Russell Smith, *Shipping*, 98.

In totaal exporteerde Nederland in 1915 ongeveer een miljoen ton aan eigen agrarische producten (naast vis, vlees en groenten ook eieren en zuivelproducten) naar Duitsland, en verzorgde daarmee ongeveer de helft van alle Duitse voedselimport van dat jaar.⁶ Volgens de Duitse minister van Financiën vormden de neutrale aanvullingen op het Duitse dieet, hoewel zij niet voldoende waren om te voorkomen dat de broekriem strakker moest worden aangehaald, 'fast eine Schicksalsfrage'.⁷ Deze steeds grotere economische afhankelijkheid van een land als Nederland vervulde Berlijn echter met grote zorgen. Want, legde Von Kühlmann begin december 1915 aan Rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg uit, de Entente kon uit de aard der zaak grotere economische druk op Nederland uitoefenen dan de Centralen.

*Denn es kann Holland die Einfuhr einer Menge von Artikeln unterbinden, die Holland unbedingt nötig hat; Deutschland umgekehrt bezieht noch immer für mindestens 40 bis 50 Millionen Mark monatlich (hauptsächlich Nahrungsmittel) aus Holland, die gegenwärtig nur sehr schwer entbehrt werden könnten, während es nur in wenigen Artikeln in der Lage ist, Holland Zufuhren abzuschneiden, die für die holländische Volkswirtschaft unentbehrlich genannt werden müssen. Infolgedessen kämpfen wir auf volkswirtschaftlichem Gebiete mit ungleichen Waffen gegen England, und man muss zufrieden sein, wenn scharfes Austreten und eine mühevollle Kleinarbeit nicht mehr erzielen, als dass die englische Sturmflut nur langsam und in kleinen Stücke den Damm der holländischen Ausfuhrfreiheit abbröckelt.*⁸

Von Kühlmann zou sneller gelijk krijgen dan hem lief was. De Britse regering werd namelijk via waarnemers aan de Nederlands-Duitse grens op de hoogte gehouden van de wassende stroom treinen, trucks en binnenvaartschepen vol met landbouwgoederen die deze in oostwaartse richting overstaken.⁹ En de groeiende Nederlands-Duitse export, en de

⁶ Vergeleken met 1913 was de uitvoer van gezouten haring met 32% en die van kabeljauw met maar liefst 190% gestegen (Gouda, *Nederlandse zeevisserij*, 55-57; Loozeijer, 'Nederlandse zeevisserij', 56). Ook de uitvoer van vlees, groenten en fruit naar Duitsland vertoonden over het algemeen een stijgende lijn, en ondanks uitvoerverboden en de gestegen binnenlandse behoefte bleef de aardappeluitvoer stabiel op bijna 200.000 ton per jaar. Bundesarchiv Berlin Lichterfelde [BA-BL], R15.01/18835: Rapport voor het *Reichsamt des Innern*, 'Niederlande Einfuhr', n.d. [begin 1916] [HAS].

⁷ Geciteerd in Frey, 'Deutsch-niederländische Wirtschaftsbeziehungen', 104.

⁸ BPNL VII, doc. nr. 23, 35-38: Von Kühlmann aan Von Bethmann Hollweg, 8 december 1915 (citaat op 37).

⁹ Vanaf september 1914 rapporteerden Britse agenten in Nederlandse grensplaatsen regelmatig over goederentransporten naar Duitsland. Zie bijvoorbeeld BNA FO 382/209, 107234: Maxse aan Johnstone, 2

corresponderende afname van de agrarische handel tussen Groot-Brittannië en Nederland, baarden de Britse blokkadebureaucraten vanaf de zomer van 1915 om verschillende redenen steeds grotere zorgen.¹⁰ Allereerst zorgde de heroriëntatie van de Nederlandse landbouw op Duitsland ervoor dat Groot-Brittannië zijn levensmiddelentekort elders moest aanvullen. Het hoge Duitse prijspeil en de hogere (fysieke en financiële) risico's verbonden aan export over zee naar Groot-Brittannië en Frankrijk had overigens in heel neutraal noordwest Europa tot een soortgelijke reactie als in Nederland geleid, zodat de Geallieerden gedwongen werden om hun levensmiddelen van ver te halen. Door de langere afstanden stegen transportkosten die moesten worden doorberekend aan de consument, en moesten schepen langer varen om dezelfde hoeveelheid voedsel te vervoeren, waardoor er dus minder scheepsruimte beschikbaar was voor (troepen)transporten naar de fronten in Noord-Frankrijk en elders.¹¹ Ten tweede kwamen de Nederlandse landbouwoverschotten voor het grootste deel in het Ruhrgebied, dat via spoor en Rijn nauw met Nederland verbonden was, terecht. Aangezien in het Ruhrgebied de meeste zware Duitse oorlogsindustrieën gevestigd waren, hielpen de Nederlandse boter en kaas dus indirect mee om het Duitse leger van voldoende munitie te voorzien, werd van Geallieerde zijde geredeneerd.¹² Omdat de Eerste Wereldoorlog gekenmerkt werd door *Materialschlachten* waarin ongekende hoeveelheden explosieven werden afgeschoten op de vijandige stellingen, was elke verstoring van de wapen- en munitieproductie mogelijkwijs fataal.¹³ Bovendien profiteerde de Duitse soldaat ook direct van de Nederlandse uitvoer: zijn rantsoen aan boter, kaas en dergelijke dankte hij voor een belangrijk deel aan de Hollandse boer.¹⁴ Tenslotte zorgde de neutrale export er voor dat de Geallieerde voedselblokkade, bedoeld om de militaire slagkracht van de Centralen te ondermijnen en het Duitse volk oorlogsmoe te maken, deels weer teniet gedaan werd.

Dit alles was des te belangrijker omdat de Entente op de slagvelden ter land en ter zee maar bitter weinig militaire successen wist te boeken. De aanval op het Turkse schiereiland Gallipoli werd afgeslagen, de bloedige slag bij de Somme-rivier bracht niet de gehoopte doorbraak op het westfront, de zeeslag bij Jutland kon met een beetje goede wil nog net een gelijkspel genoemd worden en de Russen werden op het oostfront steeds verder teruggedrongen. De Centralen, daarentegen, heroverden Oostenrijks Galicië, veroverden Servië en Montenegro en hielden stand in het Midden-Oosten. De militair-strategische denktank van het Britse Imperium, het *Committee of Imperial Defence*, beval dan ook van harte aan om de Centralen te raken waar zij het kwetsbaarst waren:

augustus 1915 no. 277; idem, 109394: Johnstone aan Grey, 6 augustus 1915 no. 1548 Commercial; idem, 124999: Johnstone aan Grey, 1 september 1915 no. 1548 Commercial.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld BNA FO 382/209, 80244: Aantekening van Akers-Douglas, 21 juni 1915. Akers Douglas merkte op dat in de week van 30 mei tot en met 5 juni alleen al 1.230.237 kilo aan varkensvlees uit Nederland naar Duitsland was uitgevoerd, en in de week van 6 tot en met 12 juni 1.309.410 kilo. Cf. Sanders, *British Strategic Planning*, 76-77; Siney, *Allied Blockade*, 274.

¹¹ Bell, *A history of the blockade*, 323.

¹² Gijswijt, 'Neutraliteit en afhankelijkheid', 24.

¹³ Zie het betreffende lemma in Hirschfeld et al., *Enzyklopädie*, 703-706.

¹⁴ Bell, *A history of the blockade*, 323.

*It is a military maxim to concentrate an overwhelming force at any point where the enemy is weak. At the present moment the only weakness shown by the enemy is on the economic side. It would be sound military policy for us to spare no effort to follow up the great advantage that we have already gained in this aspect of the war, more particularly, as it is the only side of the war in which we have achieved any advantage.*¹⁵

De Britse marine, legerleiding en pers waren het van harte met deze denktank eens, en drongen steeds vaker en luider aan op steviger economische maatregelen.¹⁶ Het aanpakken van de neutrale export naar Duitsland stond dan ook, vanaf de tweede helft van 1915, hoog op de Britse agenda.

In dit hoofdstuk staan de intensieve bemoeienissen van de NOT bij Britse pogingen om de Nederlandse landbouwuitvoer naar Duitsland te beperken, centraal. De UC steunde dit streven tot zekere hoogte, hoewel zij daar andere redenen voor had dan de Britse regering. Het zorgde er wel voor dat de NOT voor het eerst, maar niet voor het laatst, fel zou botsen met het ministerie van Landbouw, Handel en Nijverheid. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat zij het pleit bijna wist te winnen en, door de banden die de UC in het algemeen en Van Aalst in het bijzonder met de Nederlandse *haute finance* had, zowel de Entente als de Centralen tot een compromisoplossing wist te dwingen, die voor Nederland behoorlijk gunstig was. Maar Posthuma zou, zo zal uit dit hoofdstuk blijken, sterker en met Kröller als krachtigste bondgenoot uit de strijd komen. De breuklijn binnen die binnen de NOT bestond werd daarmee, zoals uit dit hoofdstuk zou doorblijken, doorgetrokken naar de Nederlandse regering en andere Crisisinstellingen.

6.2 – Maïs op poten

Al in de zomer van 1915 had de Britse regering de eerste maatregelen genomen om de Nederlandse landbouwexport naar Duitsland te verminderen. Het was het Foreign Office namelijk opgevallen dat Nederland het nodige varkensvlees uit de VS importeerde, hoewel Nederland zélf varkens te over had.¹⁷ Die varkens werden echter allemaal linea recta naar Duitsland geëxporteerd, zodat de import van vlees, spek en reuzel uit de VS vooral diende om tekorten in Nederland zelf ontstaan door de grote export naar Duitsland op te vangen. Nu was de uitvoer van varkens naar Duitsland de Britse regering bijzonder onwelgevallig:

¹⁵ BNA CAB 17/162: *Committee of Imperial Defence* aan Asquith, 23 mei 1916.

¹⁶ BNA ADM 137/1915: J.R. Jellicoe, bevelhebber van de *Grand Fleet*, aan Admiraliteit, 1 september 1915 no. 1851/H.F. 020; idem: Jellicoe aan Admiraliteit, 11 mei 1916 no. 1084/H.F. 0020; idem: Admiraliteit aan Jellicoe, 18 juni 1916 no. 569 'secret'; PRO CAB 24/2, G-67: Generaal John French en stafchef Sir William Robertson, 'Note on the Blockade of the North Sea', 21 maart 1916. Cf. Osborne, *Britain's Economic Blockade*, 104, 117-119. De reactie van de Britse pers zal later in dit boek nog ter sprake komen.

¹⁷ Bell, *A history of the blockade*, 321-322. Eind 1914 had Allizé al voorgesteld om de Nederlandse stroom landbouwproducten naar Duitsland in te dammen door ze simpelweg zelf op te kopen. Zowel Allizé's superieuren in Parijs als de Britse *Treasury* en *Board of Trade* protesteerden tegen het plan vanwege de hoge kosten die er aan verbonden zouden zijn, bovendien zouden, in het slechtste geval, de Geallieerden en Centralen in een prijsoorlog verzeild raken, met de Nederlandse boeren als lachende derde. Farrar, 'Preclusive Purchases', 118-120; Farrar, *French Blockade*, 141.

varkensvlees is vet vlees, en vetten vormden een sluitpost in de Britse economische oorlogvoering, zoals al bleek uit de bijzondere aandacht die de Entente had voor goederen als lijnolie en margarine.¹⁸ Amerikaanse spek en reuzel werden in Nederland via de NOT ingevoerd, en Johnstone wees de Uitvoerende Commissie er dan ook op dat die invoeren alleen gebruikt werden om uitvoer van varkens mogelijk te maken. Aangezien de NOT-overeenkomsten import verboden als deze gebruikt werden om binnenlandse voorraden vrij te maken voor export, eiste hij een verklaring.¹⁹ Ongeveer tegelijkertijd klopte Grey bij de Nederlandse regering aan om ook via dit kanaal te proberen de varkensexport een halt toe te roepen.²⁰ Loudon wees hem er echter op dat varkens, voor zover niet nodig voor gebruik in Nederland zelf, werden aangeboden op de open markt en gekocht door de hoogste bidder. Ingrijpen in het vrije marktproces ten bate van één van de oorlogvoerenden zou niet neutraal zijn.²¹

Met de NOT hadden de Britten aanvankelijk meer succes. De Uitvoerende Commissie stopte de consentverlening voor spek en reuzel, ook omdat de Britten dreigden het Nederlands-Amerikaanse scheepvaartverkeer plat te gooien als er nog meer zou worden aangevoerd.²² Met één succes binnen besloot de Britse regering de NOT verder onder druk te zetten. Als onderdeel van de nieuwe ronde rantsoenafspraken, gepland voor november 1915, wilde de Britse regering ook kunstmatige plafonds instellen voor de invoer van alle vlees en voor maïs: minder vervangende import van vlees en minder maïs betekent immers minder export van varkens naar Duitsland. Bij deze nieuwe Londense onderhandelingen, waarbij de NOT opnieuw door Joost van Vollenhoven werd vertegenwoordigd, maakten de Britten opnieuw slim gebruik van de onervarenheid en bereidwilligheid van hun Nederlandse gesprekspartner. Want hoewel Van Vollenhoven namelijk thuis kwam met een ogenschijnlijk bijzonder ruim rantsoen voor zowel maïs als rogge (dat ook als veevoer gebruikt werd), waren aan de Britse vrijgevigheid twee voorwaarden verbonden.²³ Allereerst was bepaald dat het nieuwe rantsoen retroactief in zou gaan per 1 oktober 1915. Dat betekende, dat er *du moment* van het sluiten van het rantsoenakkoord (op 13 november 1915), waarbij de maximuminvoer van maïs en rogge op 225.000 ton per kwartaal werd bepaald, er voor het eerste kwartaal al meteen 100.000 ton te veel was ingevoerd.²⁴ Prompt hielden geallieerde

¹⁸ BPNL VII, doc. no. 200, 280: Alfred Emmott (War Trade Department) aan Cecil, 26 mei 1916.

¹⁹ NA 2.06.079/1239: UC 3 augustus 1915, 278. Cf. OP I, map 'N.O.T. after S.S.S.': Memorandum 'For discussion with Mr. Van Vollenhoven, August 23rd, 1915'. Al eerder hadden zowel Johnstone als Allizé bij Van Aalst geklaagd over het feit dat Nederland zo gigantisch veel varkens uitvoerde, en dat deze vrijwel allemaal aan Duitsers verkocht werden. Dagboek Van Aalst, 6 juli 1915, 158; NA 2.06.079/1239: UC 6 juli 1915, 145-146.

²⁰ NA 2.21.205.37/19: Johnstone aan Loudon, 15 september 1915. Cf. Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 287.

²¹ Op 18 september meldde Chilton dat 'the Netherlands Government could not enter into an agreement which would prevent Dutch farmers from selling their crops at the highest price which they could get in a foreign country'. BNA CAB 39/5: Agenda van de vierde vergadering van de War Trade Advisory Committee, 18 oktober 1915. Cf. BNA FO 382/209/85602: Aantekening van Hurst, 4 juli 1915.

²² NA 2.06.079/1239: UC 6 augustus 1915, 289.

²³ Henk Pruntel toont aan (Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 288) dat de afgesproken rantsoenen voor rogge en maïs boven, en voor lijnzaad en oliekoeken zelfs ruim boven de gemiddelde invoer in de jaren 1911-1913 lag.

²⁴ NA 2.06.097/1605, VIII, 29 november 1915, 1; idem, XVIII, 7 december 1915, 1-2. Importeurs verklaarden dit overigens door het feit dat het vee, met het oog op de naderende winter, op stal werd gezet; zij hebben meer veevoer nodig dan dieren in het veld. Bovendien waren de afgelopen twee maanden de prijzen erg hoog geweest en hadden veel importeurs daardoor hun aankopen uitgesteld.

marineschepen een aantal Nederlandse schepen gevuld met (o.a.) maïs aan die op hun terugtocht vanuit de VS een Britse controlehaven moesten aandoen.²⁵ Na koortsachtige onderhandelingen werden de schepen weer vrijgelaten en stond de Britse regering toe dat dit grote overschot op het rantsoen van het eerste kwartaal mocht worden overgeboekt op het tweede,²⁶ maar (zo schreef de in november 1915 weer uit Zwitserland teruggekeerde Francis Oppenheimer) ‘under the condition that the whole question of maize will be reopened early in 1916 in connection with the very serious question of the continued large exports of meat from Holland to enemy countries’.²⁷

Oppenheimers opmerking bevatte de kern van de tweede voorwaarde die de Britse onderhandelaars hadden gesteld aan het ogenschijnlijk zo genereuze rantsoen. Met Joost van Vollenhoven was namelijk afgesproken dat de rantsoenen zouden gelden voor de periode 1 oktober 1915 tot 1 april 1916. Na die periode zouden de Britten alleen nog (gerantsoeneerde) import van veevoer in Nederland toestaan als er tegelijkertijd met de NOT én de Nederlandse regering afspraken konden worden gemaakt over de uitvoer van Nederlands vlees naar Groot-Brittannië, zodat er minder – of, idealiter, helemaal niets meer – voor Duitsland zou overblijven.²⁸ Ook de aanvoer van overzees vlees werd afhankelijk gemaakt van zo’n regeling.²⁹ De Britten waren overigens tot deze formule gekomen omdat Joost van Vollenhoven hen had laten weten dat er, naar zijn mening, met de Nederlandse regering best te praten zou zijn over een uitvoerregeling van vlees naar Groot-Brittannië, ondanks Loudons eerdere – en stellige – weigering.³⁰ Vermoedelijk was dit optimisme zelfs de enige reden waarom de Britten überhaupt akkoord gegaan waren met het afspreken van een nieuw veevoer rantsoen.

Want in de Britse en Franse pers, en in toenemende mate zelfs in het Geallieerde parlementaire en diplomatieke spraakgebruik, werden de Nederlandse varkens aangeduid als “maïs op poten”, in Nederland ingevoerde contrabande die een “bewerking” onderging en vervolgens naar Duitsland werd doorgevoerd.³¹ Daarom stond het Foreign Office onder grote druk om de aanvoer van veevoer naar neutrale landen helemaal stop te zetten. Bovendien verschenen steeds meer berichten in de Entente-pers waarin Nederland en de NOT direct verantwoordelijk gesteld werden voor het feit dat Duitsland, ondanks de maatregelen van de Brits-Franse vloot, nog altijd niet bezweken was onder de economische druk van de geallieerde blokkade. Elk bericht over NOT-fraude werd daarbij aangehaald als

²⁵ NA 2.06.079/1241: UC 5 november 1915, 3; UC 10 december 1915, 257-258.

²⁶ NA 2.06.079/1241: UC 23 november 1916, 136-138.

²⁷ NA 2.06.079, 1247: Op ten Noort, 'Overzicht', n.d., 1-2, bijgevoegd bij UC 12 september 1916. Het genoemde 'overzicht' is een, vermoedelijk door de secretarissen, opgesteld memorandum ten bate van de UC, waarin de belangrijkste gebeurtenissen van de maanden daaraan voorafgaand gerelateerd aan de aanvoer door de NOT van veevoer worden opgesomd. Zie ook NA 2.06.079/1241: UC 24 december 1915, 333.

²⁸ Ibidem.

²⁹ NA 2.06.097/1449: Joost van Vollenhoven, 'Verslag over mijn reis naar Londen Oct./Nov. 1915', n.d. [rond 8 november 1916], 4-5.

³⁰ BNA FO 382/209, 129150: Aantekening van Hurst, 30 augustus 1915.

³¹ Smidt, *De regulering*, 31-32; Tönnies, *Die niederländische Uebersee-Trust-Gesellschaft*, 23. Na een bezoek aan Londen meldt Van Vollenhoven dat de uitdrukking bij 'iedereen' bekend is en zelfs de minister Robert Cecil hem gebruikt. NA 2.06.079/1243: UC 21 maart 1916, 7.

bewijs dat de Trustmaatschappij zo lek als een mandje was.³² Dit alles verklaart waarom de UC akkoord ging met de draconische voorwaarden van het maïsrantsoen: zo had men in ieder geval een adempauze kunnen krijgen en zou er voldoende veevoer kunnen worden ingevoerd om in de komende winter het vee op stal te kunnen voeren.³³ Het had er wel voor gezorgd dat de datum van 1 april 1916 als een zwaard van Damocles boven het collectieve hoofd van de UC was gaan hangen.

6.3 – ‘Quite prepared to starve you out’

Het nieuwe maïsrantsoen was gebaseerd op cijfers van de jaarlijkse maïsbehoefte in Nederland verstrekt door de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier en van de voornaamste maïsimporteur in Nederland, Anton Kröllers bedrijf Wm. H. Müller & Co.³⁴ Ook was er overleg geweest met het Rijksbureau voor de Distributie van Graan en Meel, in de volksmond het Graanbureau genoemd. Dit Graanbureau, in hoofdstuk 2 al kort genoemd, verzorgde de import en distributie van door de regering aangevoerde graan en meel. Bovendien werd via het Graanbureau kleine hoeveelheden veevoer ingevoerd.³⁵ Maar onder het bewind van minister Posthuma waren die hoeveelheden sterk gegroeid. Posthuma had namelijk bepaald dat de regering per maand 30.000 ton maïs zou aanvoeren, dat zou moeten dienen als een soort strategische reserve: mochten er door grillen van de markt of van speculanten daarop tekorten of sterke prijsstijgingen ontstaan, dan kon de regering die compenseren door maïs op de markt te dumpen. Zo waren de boeren verzekerd van goedkope maïs.³⁶

Nu het nieuwe rantsoen was ingegaan en er meteen actie moest worden ondernomen om hetgeen te veel was ingevoerd in het eerste kwartaal te compenseren door minder in te voeren in het tweede kwartaal, was overleg met de regering nodig. Want als de regering bleef vasthouden aan de aanvoer van 30.000 ton per maand zou er niet genoeg overblijven voor handelaren. Die hadden hun maïs vaak al maanden van te voren in Argentinië gekocht én betaald, en zouden dus flink het schip in gaan. Posthuma wilde het regeringsaandeel maïs niet verminderen, en bood in plaats daarvan aan alle maïs van getroffen handelaars op te kopen voor regeringsrekening.³⁷ Nog geen twee weken later, op 18 december 1915, volgde op dit ogenschijnlijk vriendelijke aanbod de mededeling dat deze maïs niet via de NOT, maar rechtstreeks door de regering zou worden aangevoerd.³⁸ Zo kon de prijs van maïs fors omlaag, redeneerde Posthuma, want de regering kon vrachtruimte van de scheepvaartmaatschappijen vorderen en hoefde deze dus niet voor veel geld op de vrije markt te huren.³⁹

³² Bell, *A history of the blockade*, 449, 452-453.

³³ Dagboek Van Aalst, 19 november 1915, 197.

³⁴ NA 2.06.079, 1247: Op ten Noort, 'Overzicht', n.d., 1-2, bijgevoegd bij UC 12 september 1916.

³⁵ *Nota Rijksbureau distributie graan en meel*, 66-68.

³⁶ NA 2.06.001/5572: Oppenheimer aan Snouck Hurgronje, 7 juli 1916 en Snouck Hurgronje aan Oppenheimer, n.d.

³⁷ NA 2.06.079/1241: UC 3 december 1915, 206-207; NA 2.06.079/1605, XVIII, 7 december 1915, 1-2.

³⁸ NA 2.06.079, 1247: Op ten Noort, 'Overzicht', n.d., 3, bijgevoegd bij 12 september 1916.

³⁹ *Nota Rijksbureau distributie graan en meel*, 69-70.

De Britse Legatie in Den Haag had dankzij haar inlichtingennetwerk echter lucht gekregen van de plannen van de minister, en riep Van Aalst ter verantwoording. De rantsoenafspraken over maïs en andere overzeese aanvoeren waren namelijk gemaakt met de NOT, en Johnstone verdacht de Nederlanders ervan door maïs via de regering aan te voeren deze afspraken te omzeilen. De regering had namelijk part noch deel aan de door de NOT gesloten overeenkomsten, en er was dus ook geen enkele garantie dat zij zich aan de afgesproken maximumhoeveelheden zou houden. Bovendien was gebleken dat de regeringsgaranties tegen doorvoer een stuk minder stringent werden gehanteerd dan die van de NOT: zo waren spiritus en alcohol gestookt van “regeringsmaïs” naar Duitsland uitgevoerd, en brood gebakken van “regeringsgraan” naar bezet België.⁴⁰ Daarbij was expliciet met de regering afgesproken dat de NOT verantwoording zou dragen voor overzeese goederen, op een enkele uitzondering na. En tenslotte kon de regering geen verdachte kooplieden op de NOT-zwarte lijst weigeren. Johnstone waarschuwde Van Aalst daarom dat de regering onmiddellijk op haar schreden moest terugkeren. Deed zij dat niet, dan was de Entente ‘quite prepared to starve you out’.⁴¹ Van Aalst probeerde nog met een typisch staaltje humor de kou uit de lucht te halen door te suggereren dat hij in geval van een Britse blokkade van de Nederlandse kust voor ‘some bread and a cock-tail’ tenminste nog bij de Britse Legatie terecht kon, ‘doch mijne grappen’, noteerde de NOT-president gelaten in zijn dagboek, ‘hadden geen effect’. Sterker nog, de Britse regering leek de daad bij het woord te voegen door twee door de regering gecharterde schepen met Posthuma’s maïs op volle zee aan te houden.⁴²

Danig onder de indruk van het gebeurde belegde de UC een vergadering met vertegenwoordigers van de ministeries van Buitenlandse Zaken en LNH, waaronder Posthuma zelf. Die beweerde echter helemaal niets te weten van afspraken over rantsoenen tussen de NOT en de Britse regering. Joost van Vollenhoven wees hem kwaad terecht: er was toch over het rantsoen overlegd met het Graanbureau, dat onder het ministerie van LNH viel? Niets van waar, beweerde Posthuma: er was met het Graanbureau een gesprek gevoerd over hoeveel maïs er nodig is in Nederland, niet meer en niet minder. Hoe het ook zij, hij was niet van plan zich aangaande de import van landbouwbenodigdheden, bij uitstek zijn werkterrein, door de Britten ‘de wet te stellen’ en wenste part noch deel te hebben aan Trustmaatschappij-afspraken hierover. Hij wilde liever alle veevoer door de regering laten aanvoeren, zelfs als dat zou leiden tot een diplomatiek conflict tussen Den Haag en Londen. Snouck Hurgronje, namens het ministerie van Buitenlandse Zaken aanwezig, was het hier totaal niet mee eens. Zijn departement had juist begrepen ‘dat Minister Posthuma binnen de perken van de rantsoeneering wilde blijven en dan heeft Minister Loudon liever, dat de N.O.T. aanvoert, daar dan de erkenning, gerantsoeneerd te zijn, buiten beschouwing kan

⁴⁰ Oppenheimer noemde deze overtredingen ‘monstrous’. Dagboek Van Aalst, 16 november 1915, 195. Cf. NA 2.06.079/1241: UC 8 november 1915, 43; UC 12 november 1915, 69-70; UC 19 november 1915, 116-117.

⁴¹ Aldus de parafrase van Van Aalst.

⁴² Citaten uit Dagboek Van Aalst, 24 december 1915, 209-210. Cf. NA 2.06.079/1241: UC 24 december 1915, 337-338; Verslag van een conferentie tussen Posthuma en de Uitvoerende Commissie, in aanwezigheid van Snouck Hurgronje en Everwijn, op 28 december 1915, bijgevoegd bij UC 28 december 1915, 1-2.

blijven'.⁴³ Want als Loudon nu opeens in alle openbaarheid een discussie zou moeten gaan voeren over rantsoeneringen, zou dat de vraag kunnen oproepen waarom hij niet meteen, toen het *Agreement* werd getekend, had geprotesteerd.

Posthuma gooide het daarna over een andere boeg. Het maakte hem niet zo veel uit of de maïs nu door de regering of door de NOT zou worden aangevoerd, liet hij weten, maar door wie en op welke manier de in Nederland beschikbare maïs zou worden gedistribueerd. Hij was namelijk bang dat de tijdelijke aanvoerstop en de rantsoenering een prijsstijging zou veroorzaken, en wilde deze opvangen door zestig procent van alle aangevoerde maïs verplicht aan de regering te laten verkopen.⁴⁴ Om een conflict met BuZa of de NOT te voorkomen, stelde hij voor dat de NOT alles zou aanvoeren: ook de Nederlandse overheid zou dus een bankgarantie moeten plaatsen om als afnemer van Trustmaatschappij-goederen in aanmerking te komen. De UC deed daarop ook water bij de wijn, en maakte afspraken met de reders om de transportkosten zo laag mogelijk, en daarmee de aanvoer van maïs zo goedkoop mogelijk, te houden. Ook de Britten leken zich in deze oplossing te kunnen vinden: de twee schepen met regeringslading werden weer vrijgelaten.⁴⁵

Maar het bleek al snel dat Posthuma helemaal niet van plan was het hier bij te laten. De NOT had hem namelijk laten weten per 1 april 1916 de aanvoer van maïs stop te zetten als er nog geen nieuwe rantsoensafpraak zou zijn gemaakt. Want zonder nieuw akkoord, vreesde de UC, zouden na die datum alle schepen met maïs namelijk worden aangehouden. Tot grote verrassing van de UC reageerde Posthuma hierop door hen via het Graanbureau te informeren dat vanaf die bewuste datum de regering 50.000 ton maïs per maand zou aanvoeren.⁴⁶ Bovendien bleek Posthuma zich ook met de aanvoer van andere landbouwhulpstoffen bemoeid te hebben. Tegelijkertijd met het rantsoen voor maïs waren ook afspraken gemaakt over lijnzaad, dat in geperste vorm als veevoer werd gebruikt, en in verband daarmee had UC-lid Hintzen alle vergeven consenten en de totale invoer in Nederland gecontroleerd. Uit zijn onderzoek bleek, dat de regering forse hoeveelheden lijnzaad in Groot-Brittannië gekocht had en naar Nederland had laten aanvoeren.⁴⁷ Posthuma, om uitleg gevraagd, verklaarde dat hij van alle hulpstoffen voor de landbouw, waarop een NOT-rantsoeneringsovereenkomst van toepassing was, een reserve wilde vormen om prijsschommelingen als gevolg van invoerbeperving tegen te gaan.⁴⁸ Bovendien eiste hij een invloed in de distributie van lijnkoeken, waarvoor de Trustmaatschappij – net als voor andere gerantsoeneerde goederen – een verdelingsmechanisme had opgesteld aan de hand van beschikbare cijfers over vooroorlogs gebruik. Posthuma wilde dat de NOT hem waarschuwde wanneer de prijzen van lijnkoeken ondanks de distributiemaatregelen te hard

⁴³ NA 2.06.079/1241: Verslag van een conferentie tussen Posthuma en de UC, in aanwezigheid van Snouck Hurgronje en Everwijn, op 28 december 1915, bijgevoegd bij UC 28 december 1915, 2-6, citaat op 4. Cf. Dagboek Van Aalst, 28 december 1915, 212.

⁴⁴ Idem, 2-3; NA 2.06.079, 1247: Op ten Noort, 'Overzicht', n.d., 5, bijgevoegd bij UC 12 september 1916.

⁴⁵ NA 2.06.079/1605, XVIIIb: 3 januari 1916, 13; idem, XXIV: 16 mei 1916, 7. Cf. NA 2.06.079/1241: UC 3 december 1915, 206.

⁴⁶ NA 2.06.079/1241: Graanbureau aan Uitvoerende Commissie, 6 december 1915, geciteerd in UC 7 december 1915, 228-229; UC 21 december 1915, 317-318.

⁴⁷ NA 2.06.079/1241: UC 14 december 1915, 287-288.

⁴⁸ NA 2.06.079/1241: Bespreking tussen Posthuma, de Vereeniging van Rijstpellers en de UC, op 17 december 1915, bijgevoegd bij UC 17 december 1915, 12.

zouden stijgen: dan zou hij namelijk de NOT-distributie ontbinden en haar door de regering laten overnemen.⁴⁹

De Uitvoerende Commissie was bepaald niet blij met de inmenging van Posthuma in de aanvoer en distributie van goederen die van overzee werden aangevoerd. Zo liet Posthuma de regering goedkope maïs in Argentinië kopen, in plaats van Indische maïs waar de UC – met het oog op de belangen van Nederlandse planters en (Amsterdamse!) reders – de voorkeur aan gaf.⁵⁰ Bovendien bleek begin 1916 al dat bij de distributie van het regeringsgedeelte van de aangevoerde maïs grote administratieve fouten gemaakt waren, en daarom had de regering al enkele malen bij de NOT moeten aankloppen om ook wat maïs die voor de vrije handel bedoeld was aan haar over te doen om zo tekorten weg te werken en distributieweefhoutjes glad te strijken. Het bleek niet genoeg: in de maanden februari en maart 1916 kon de regering respectievelijk slechts 40 en 30% van de verzoeken om regeringsmaïs inwilligen. Tot overmaat van ramp bleek in april 1916 dat de regering in de periode januari-maart ruim 18.000 ton maïs *minder* ingevoerd dan met Posthuma was afgesproken, waardoor de distributieproblemen verergerd werden.⁵¹ Tot overmaat van ramp had de regering haar eigen voorraad lijnkoeken in één keer op de markt gezet. Deze partij werd vervolgens in één keer verkocht aan een speculant, die weigerde de koeken op de markt te zetten in de hoop er in de toekomst nóg meer geld voor te kunnen vangen. Naast een gebrekkige organisatie van aanvoer en distributie had de regering ook nog een andere grote tegenvaller moeten verstouwen. Op 14 januari 1916 waren namelijk na een aantal dagen aanhoudende storm in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland de dijken van de Zuiderzee doorgebroken. Vooral de Kop van Noord-Holland werd zwaar getroffen: in dit landbouwgebied gingen naast de nodige mensenlevens ook grote voorraden veevoer verloren.⁵²

Om al deze redenen drong Posthuma bij de NOT aan op verhoging van de veevoerrantsoenen. Als onderhandelingsbasis stelde hij voor dat de Trustmaatschappij de Britten liet weten dat er bij de rantsoeneringscijfers, opgesteld op basis van statistieken van vooroorlogs gebruik, onvoldoende rekening gehouden was met de groei van de Nederlandse veestapel sinds de peiljaren 1911-1913. Door het hoge Duitse prijspeil was er in hoog tempo gefokt, zodat de Nederlandse veestapel in vergelijking met augustus 1914 in januari 1916 met maar liefst 13,9% gegroeid was. Posthuma eiste daarom in plaats van 900.000 ton maïs en rogge per jaar meer dan 1,2 miljoen ton. Om de door waterschade teloor gegane voorraden aan te vullen, vroeg hij de NOT bovendien om bij de Britse Legatie te informeren

⁴⁹ NA 2.06.079/1241: UC 24 december 1915, 343-345; NA 2.06.079/1242: UC 11 januari 1916, 38-39; NA 2.06.079/1247: Ongedateerd 'Overzicht', bijgevoegd bij UC 12 september 1916, 6-7; NA 2.06.079/1605, XVIIIb, 14 februari 1916, 13-14; NA 2.06.079/1605, XVIIIb, 3 januari 1916, 12; idem, XX: 13 december 1915; NA 2.19.120/608: Notulen Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité 5 januari 1916, 5.

⁵⁰ NA 2.06.079/1241: UC 10 december 1915, 254, Verslag van een conferentie tussen Posthuma en de UC, in aanwezigheid van Snouck Hurgronje en Everwijn, op 28 december 1915, bijgevoegd bij UC 28 december 1915, 3; RvB 4 januari 1916, 404; NA 2.06.079/1242: 'Aanteekeningen van het besprokene op de conferentie van 21 Januari 1916', bijgevoegd bij UC 21 januari 1916, 8.

⁵¹ NA 2.19.120/608: Notulen Koninklijk Nederlandsch Landbouwcomité, 24 januari 1916, 11.

⁵² NA 2.06.079/1242: UC 1 februari 1916, 164-165; NA 2.06.079/1243: Conferentie met Posthuma, Loudon, Linthorst Homan e.a., n.d., bijgevoegd bij UC 14 maart 1916, 13-14; NA 2.06.079/1244: UC 12 mei 1916, 209-210.

over de tijdelijke opheffing van de maïsrantsoenen ‘opdat ongestoorde aanvoer bereikt moge worden en geen hinderpalen worden opgeworpen tegen dien aanvoer’. De NOT gaf deze verzoeken door, maar had geen enkele fiducia in een positief antwoord. Zoals Op ten Noort de minister nogmaals geduldig uitlegde was het rantsoen dat er nu lag in feite uitstel van de op 1 april 1916 geplande executie. Na die datum moest er een akkoord zijn over meer export van vlees naar de Entente ten koste van de uitvoer naar Duitsland, anders was het afgelopen met de aanvoer van maïs naar Nederland. Enige Britse inschikkelijkheid viel dan ook totaal niet te verwachten.⁵³ Sterker nog, Joost van Vollenhoven, die in november in Londen flink bang was gemaakt, hamerde er voortdurend op dat zonder zo’n akkoord de toekomst van het *Agreement*, en dus van *alle* overzeese aanvoer, gevaar liep.⁵⁴

6.4 – Boerenbelang, handelsbelang of politiek belang?

Posthuma en de Uitvoerende Commissie leken volstrekt langs elkaar heen te praten. De minister wilde de rantsoenen naar boven bijstellen, maar ze het liefste helemaal afschaffen. Daarnaast probeerde hij de aanvoer van veevoer zoveel mogelijk via de regering zelf, en niet via de Trustmaatschappij, te laten lopen. Hij was hiervoor zelfs bereid om, zonder overleg met zijn collega’s, een conflict met Londen te riskeren. De reden voor dit alles was dat landbouwminister Posthuma in de NOT en haar rantsoenafspraken voor landbouwhulpstoffen een ernstige bedreiging zag voor twee van de belangrijkste pijlers van zijn beleid. Posthuma had zich namelijk tot taak gesteld om de Nederlandse bevolking tegen zo laag mogelijke prijzen aan voldoende voedsel te helpen, en tegelijkertijd zijn achterban – de agrarische sector – te ondersteunen. Het door Treub en hemzelf ontworpen uitvoersysteem zou er voor moeten zorgen dat beide doeleinden elkaar niet zouden bijten, maar juist afhankelijk van elkaar waren: de hoge uitvoerprijzen compenseerden boeren voor goedkopere leveringen ten bate van de Nederlandse consument.⁵⁵ En hoewel in het vorige hoofdstuk is aangetoond dat dit systeem, zeker na de hervormingen van september 1915, bepaald niet perfect werkte, was het nog altijd bepaald beter dan niets. In het jaar 1915 stegen de prijzen van voedingsmiddelen in de kleinhandel, waar de gesubsidieerde voedingsmiddelen te koop aan werden geboden, 8,1% minder snel dan de groothandelsprijzen.⁵⁶

Posthuma probeerde er daarom voor te zorgen dat boeren zo goedkoop mogelijk konden produceren, zodat hun kosten lager, winsten hoger en de verplichte leveringen aan

⁵³ NA 2.06.079/1242: ‘Aanteekeningen van het besprokene op de conferentie van 21 Januari 1916’, bijgevoegd bij UC 21 januari 1916, 1, 5, citaat op 5; UC 4 februari 1916, 183-184.

⁵⁴ NA 2.06.079/1242: ‘Aanteekeningen van het besprokene op de conferentie van 21 Januari 1916’, bijgevoegd bij UC 21 januari 1916, 6; NA 2.06.079/1243: UC 17 maart 1916, 170; UC 21 maart 1916, 186, 190; NA 2.06.079/1244: UC 18 april 1916, 180.

⁵⁵ BNA FO 382/209: Johnstone aan Grey, 21 oktober 1915 no. 2749 Commercial, met bijgevoegd een vertaling van een artikel uit het Algemeen Handelsblad van 21 september 1915 en openbaar gemaakt Ministerieel Besluit van Posthuma van 25 september 1915.

⁵⁶ Van der Bie, ‘*Doorlopende groote roes*’, 123. Van der Bie heeft zijn berekeningen uitgevoerd op basis van een vergelijking van de gemiddelde prijzen van 34 verschillende soorten levensmiddelen, gepubliceerd in *Staatscommissie in zake de duurte*, 73-77. Omdat in 1915 niet al die 34 levensmiddelen “gesubsidieerd” waren, is het cijfer voor die producten waarvan dat wél zo was waarschijnlijk hoger.

de regering betaalbaar zouden blijven. Prijsstijgingen door rantsoenering van bijvoorbeeld veevoer waren daarmee niet verenigbaar, hetgeen onder andere verklaart waarom Posthuma zo graag “strategische reserves” aan maïs wilde aanleggen. Het verklaart ook waarom Posthuma eigenlijk geen vlees aan de Britten wilde verkopen. De Britse vleespijzen waren namelijk wel gestegen sinds het begin van de oorlog, maar bij lange na niet zo veel als die in Duitsland. Boeren zouden bij verkoop aan Groot-Brittannië dus veel minder winst kunnen maken, met als nevengevolg dat de bodem onder zijn distributiesysteem zou worden uitgeslagen.⁵⁷

Interessant genoeg was nu juist de Uitvoerende Commissie een zeer grote tegenstander van het systeem-Posthuma.⁵⁸ De kritiek van Van Aalst c.s. sloot aan bij het zelfopgelegde doel van de NOT, zoals dat al veelvuldig aangehaald in hoofdstuk 4: het in stand houden van de bestaande Nederlandse handel. Voor de oorlog beschermdde Duitsland zijn eigen boeren tegen al te veel agrarische import uit Nederland door middel van importtarieven. Maar na het begin van de oorlog werden die tarieven in één klap opgeheven, met als gevolg dat Nederland nu hielp de oosterburen ‘vet te mesten’ terwijl daar voor de oorlog nooit sprake van was geweest.⁵⁹ Daarnaast was de sinds augustus 1914 bijzonder eenzijdige agrarische oriëntatie op Duitsland ook vanuit handelsoogpunt niet valide, aldus de NOT: voor de oorlog kochten de Britten immers ongeveer de helft van de Nederlandse landbouwproductie, en hadden de Duitsers een belangrijk deel van hun agrarische markt met tarieven voor Nederlandse import afgesloten.⁶⁰ De UC was bang dat Duitsland na de oorlog haar tariefmuur weer even vrolijk zou opbouwen als zij deze bij het begin van de oorlog had afgebroken, en dat de Britten in de tussentijd nieuwe aanbieders voor agrarische producten hadden gevonden. Het gevaar was dus levensgroot, zo fluisterde ook Oppenheimer de UC-leden met enige regelmaat in, dat Nederland ná de oorlog met haar landbouwoverschot zou blijven zitten.⁶¹

Bovendien, vond de UC, kwam de manier waarop Posthuma zijn “uitvoer-subsidiesysteem” had ingericht – en vooral de wijze waarop hij deze na september 1915 had heringericht – vooral de boerenstand ten goede.⁶² Die maakte flinke winst met de vele export, terwijl de prijzen van voedsel in Nederland bleven stijgen. In juni 1916 braken in Rotterdam en Amsterdam zelfs kleine relletjes uit wegens te hoge prijzen van basisvoedsel als aardappelen.⁶³ De UC vond dan ook dat Posthuma’s subsidiesysteem op de schop

⁵⁷ NA 2.06.079/1605, I, 23 november 1915, 2-5; NA 2.06.079/1242: ‘Aanteekeningen van het besprokenen op de conferentie van 21 Januari 1916’, bijgevoegd bij UC 21 januari 1916, 1-7.

⁵⁸ Die kritiek werd niet veroorzaakt door het feit dat de Britten druk zetten op de NOT. Want zelfs voordat Johnstone de NOT had laten weten dat de Entente bezwaren had tegen de grote export van vlees naar Duitsland, werd in de UC al commentaar geleverd op Posthuma en zijn in de ogen van de UC-leden eenzijdig op het welzijn van boeren gerichte beleid. NA 2.06.079/1239: UC 6 augustus 1915, 289; NA 2.06.079/1241: UC 3 december 1915, 206-207; NA 2.06.079/1247: UC 29 augustus 1916, 114.

⁵⁹ NA 2.06.079/1241: UC 23 november 1915, 131-132.

⁶⁰ Zie hoofdstuk 1.

⁶¹ NA 2.06.079/1242: UC 8 februari 1916, 217-218.

⁶² Dagboek Van Aalst, 26 november 1915, 200; 23 juni 1916, 273.

⁶³ BNA FO 382/787, 117986: Johnstone aan Grey, 15 juni 1916 no. 3155 Commercial; idem, 118888: Johnstone aan Grey, 17 juni 1916 no. 3185 Commercial; De Valk en Van Faassen (red.), *Dagboek De Beaufort II*, 8 juni 1916, 803-804. Zie ook één van de vele boze brieven die Posthuma ontving naar aanleiding van de hoge prijzen

moest.⁶⁴ Van Aalst stelde als alternatief voor dat een tijdelijk maar algeheel uitvoerverbod zou worden uitgevaardigd, waarna zou kunnen worden bepaald hoeveel Nederlandse landbouwproducten in het land zelf nodig waren, en dus wat er overschoot voor het buitenland. Daarna wilde hij alle partijen betrokken bij de aanvoer van veevoer en kunstmest samenbrengen en hen te dwingen – op de inmiddels bekende NOT-wijze – om prijzen te hanteren die hen een faire winst zou garanderen zonder dat de kosten voor de landbouwproductie te hoog zou worden. Tenslotte wilde hij alle Duitse organisaties dwingen om één inkoopcoöperatie te vormen die fors lagere prijzen zou hanteren. Dat maakte tegelijkertijd uitvoer naar Groot-Brittannië weer een voor de boeren haalbare, want financieel aantrekkelijke, kaart.⁶⁵ Van Aalst had zijn plannen voor een algemeen uitvoerverbod en verplichte Duitse centralisatie al voorgelegd aan de ministerraad, maar daar, zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, nul op het rekest gekregen. Hij had zich hier echter niet bij neergelegd, zeker niet nu de Britten dreigden de invoer van veevoer onmogelijk te maken. Daarom had hij eind november 1915 zichzelf uitgebreid over zijn landbouwstandpunt laten interviewen in het Amsterdamse *Algemeen Handelsblad*, een krant waarmee hij goede connecties had en dat hij regelmatig gebruikte als ‘huisorgaan’ van zichzelf, de NHM of de UC.⁶⁶ Onder andere *Het Volk* (die Posthuma *en passant* een ‘boerendictator’ noemde) en *De Telegraaf* namen zijn kritiek op de minister haast woord voor woord over.⁶⁷

Om al deze redenen stond de UC helemaal niet onwelwillend tegenover het Britse streven om de landbouwexport naar Duitsland te verminderen. In een poging om het ministerie van Buitenlandse Zaken aan hun kant te krijgen, stuurde Van Vollenhoven namens de UC eind november 1915 een lange brief naar Loudon. Daarin viel te lezen dat, hoewel Nederland in theorie ‘het volste recht’ heeft om naar eigen goeddunken de op eigen bodem geteelde landbouwgoederen uit te voeren, maar dat de minister er wel bewust van moet zijn dat het landbouwsurplus alleen kan bestaan dankzij aanvoer van overzee, en dus strikt genomen uitvoer naar Duitsland een overtreding vormt van het *Agreement*. De regering, betoogde Van Vollenhoven, zou de NOT hierin de helpende hand moeten bieden en het uitvoerbeleid ten gunste van de Entente.

Als een bezwaar hiertegen zou misschien aangevoerd kunnen worden, dat de regeering door de N.O.T. te helpen hij het streng de hand houden aan de bepalingen, waaronder aanvoer van overzee door de eene oorlogvoerende partij wordt toegelaten, daarmee zou handelen in het nadeel van de andere oologvoerende partij. Doch hiertegen zou dan kunnen worden opgemerkt, dat, indien het de eene partij der oorlogvoerenden ernst is met den economischen oorlog (waaraan zeker niet behoeft te worden getwijfeld), eene

(NA 2.21.026.07/9 “De bevolking” aan Posthuma, 15 april 1916): ‘Is het niet een allertreurigsten en allerschandelijksten toestand, dat onze regeering, door toelating van een dergelijken uitvoer dier allernoodzakelijkste levensmiddelen, het leven van de burgers, voornamelijk van de werkmansstand, als ’t ware onmogelijk maakt. Het geheele land klaagt steen en been en waarlijk niet ten onrechte.’

⁶⁴ NA 2.06.079/1241: UC 26 november 1915, 147; NA 2.06.079/1243: UC 21 maart 1916, 197.

⁶⁵ NA 2.06.097/1605, I, 23 november 1915, 1-3; NA 2.06.079/1241: UC 26 november 1915, 148-149; UC 3 december 1915, 208-209; NA 2.06.079/1243: UC 14 maart 1916, 142-143.

⁶⁶ Dagboek Van Aalst, 19 november 1915, 197.

⁶⁷ Een samenvattingen van beide artikelen is te vinden in *La Gazette de Hollande*, 17 november 1915.

*niet strenge handhaving der bovenbedoelde bepalingen eenvoudig tot resultaat zou hebben, dat de geheele door deze partij gecontroleerde aanvoer wordt stopgezet, waarmede tenslotte het belang der andere oorlogvoerende partij zeer zeker ook niet gediend is.*⁶⁸

BuZa-topambtenaar Snouck Hurgronje was echter *not amused* met de opstelling van de Trustmaatschappij. De NOT, redeneerde Snouck Hurgronje, had zich door het afsluiten van een rantsoen voor maïs laten verstrikken in Entente-plannen om de Nederlandse landbouwexport naar Duitsland te verminderen, en nu werd de regering geacht daarbij behulpzaam te zijn. Met het KB van augustus 1915 nog vers in het achterhoofd vond Snouck het meer dan prima dat Loudon al aan London had laten weten dat dit tot de ‘onmogelijkheden’ behoort:

*Men kan zich voorstellen welk een indruk het in Duitschland zou maken, indien de Ned. regeering plotseling ging ingrijpen in het door prijzen op natuurlijke wijze geleide handelsverkeer en van hoogerhand onzen exporteurs ging dwingen tot eene regeling, waarbij zij een gedeelte hunner producten tegen lageren prijs naar Engeland gingen verkoopen.*⁶⁹

Zo zorgde het NOT maïsrantsoen voor een dubbel conflict tussen de Uitvoerende Commissie en de Nederlandse regering. De UC en Posthuma hadden sterk uiteenlopende ideeën over de invulling van het Nederlandse uitvoerbeleid, dat op microniveau werd uitgevochten door een voortdurend getouwtrek om de aanvoer en distributie van veevoer en kunstmest. En Buitenlandse Zaken stelde zich steeds vijandiger op tegen de UC, omdat Loudons departement niet nogmaals wil riskeren openbare steun te verlenen aan de plannen van de Trustmaatschappij. De nieuwe onderhandelingen die Van Vollenhoven vanaf 26 februari 1916 in Londen moest gaan voeren over rantsoenen voor landbouwhulpstoffen, leken dan ook bij voorbaat gedoemd te mislukken.⁷⁰

6.5 – ‘Simply a conference between exporters and importers’

In Londen waren, ter voorbereiding op Van Vollenhovens komst, nieuwe cijfers verzameld over de gigantische toename van agrarische export naar Duitsland in 1915 vergeleken met het jaar daarvoor (zie tabel 6.1), mogelijk gemaakt door een toename van de aanvoer van veevoer: zo’n 60% meer vergeleken met de laatste vooroorlogse jaren.

Tabel 6.2: Invoer van veevoer in Nederland volgens cijfers van het *War Trade Department* (*imperial ton*)

⁶⁸ BPNL IV, doc. nr. 473, 482-485: Memorandum ‘De positie van Nederlands handel onder den invloed van de handels-oorlog der groote mogendheden’ van Joost van Vollenhoven, 25 november 1915, bijgevoegd bij NOT aan Loudon, 26 november 1915. Citaat op 484-485.

⁶⁹ BPNL IV, doc. nr. 481, 494-495: Nota van Snouck Hurgronje voor Loudon, n.d. [december 1915]. Zie ook NA 2.21.2.05,37/30: Memorandum, n.d., van De Waal voor Loudon.

⁷⁰ NA 2.06.079/1242: UC 8 februari 1916, 189.

	“Normaal” ⁷¹	1915
Zemelen	14.400	28.771
Maïs	599.604	1.218.779
Oliecakes en –meel	223.960	265.075
Overig	155.484	80.886
Totaal	969.484	1.593.511

Bron: BNA FO 382/736, 43746: memorandum van George Stanley, 'Dutch Supplies of Dairy Products and Meat to the United Kingdom and Germany', 29 februari 1916.

Sir Eyre Crowe, blokkadespecialist van het Foreign Office, liet namens zijn regering weten zijn conclusies uit deze cijfers te hebben getrokken en dat ‘on this point of agricultural produce [...] we are going to insist on having our way and that [...] we shall not allow Holland to continue to be a base of supplies for Germany by means of overseas import’.⁷² Gezien de houding van de Nederlandse regering leek dat onmogelijk en Van Vollenhovens reis een *mission impossible*. Maar er was een lichtpuntje. Posthuma had Van Vollenhoven namelijk ter elfder ure instructies meegegeven om namens zijn departement de Britten een compromisvoorstel voor te leggen. Hij was bereid het Nederlandse surplus aan varkensvlees eerlijk te verdelen tussen Groot-Brittannië en Duitsland, als de Britten in ruil daarvoor de maïsrantsoenen zouden afschaffen en dus toestaan dat er in Nederland een onbeperkte hoeveelheid maïs kon worden geïmporteerd.⁷³ Zo zou de maïsprijs laag blijven, de veestapel nog verder uitgebreid worden om voldoende aan Duitsland te kunnen leveren en zo het subsidie-systeem in stand te houden, terwijl tegelijkertijd werd voldaan aan de Britse eisen. Van Vollenhovens Londense onderhandelingspartners van het kersverse Ministry of Blockade, recentelijk opgezet om de over verschillende Britse regeringsdepartementen verspreide blokkadekennis te bundelen⁷⁴, wezen Posthuma’s voorstel af. Dat hield namelijk geen enkele garantie in dat de uitvoer van varkensvlees naar Duitsland daadwerkelijk zou verminderen.

Ondanks het echec van de eerste werd een tweede bijeenkomst over de maïsrantsoenen belegd, waarbij nu ook een vertegenwoordiger van de Board of Agriculture aanwezig was. Voor Van Vollenhoven was dat een teken dat de Britten wellicht bereid waren het voorstel te heroverwegen, maar Posthuma gooide vanuit Nederland roet in het eten. Hij had de Nederlandse gezant in Groot-Brittannië opdracht gegeven om, als de Britse regering zijn compromisvoorstel zou afwijzen, Van Vollenhoven opdracht te geven alle onderhandelingen over veevoer en de eventuele levering van landbouwproducten aan Groot-Brittannië te staken. Bovendien had hij De Marees van Swinderen opgedragen aan de

⁷¹ De cijfers onder “normaal” zijn de gemiddelden van een aantal vooroorlogse jaren. Welke dat zijn, vermeldt het rapport van Stanley helaas niet.

⁷² BNA FO FO 382/736, 43746: Aantekening van Eyre Crowe, 9 maart 1916, bij memorandum van George Stanley, 'Dutch Supplies of Dairy Products and Meat to the United Kingdom and Germany', 29 februari 1916.

⁷³ NA 2.06.079/1242: UC 22 februari 1916, 288.

⁷⁴ Het blokkadeministerie was opgericht op 29 februari 1916, en stond onder leiding van Lord Robert Cecil. Dit ministerie nam, waar het de betrekkingen tussen Groot-Brittannië en de NOT betrof, een belangrijk deel van de taak van het *Foreign Office* over. Neilson, "Control the Whirlwind", 139-140; Bell, *A history of the blockade*, 452-453.

Britse regering duidelijk te maken dat Den Haag absoluut geen geallieerde inmenging meer zou dulden in de landbouwkwestie.⁷⁵ De Britten reageerden, zoals te verwachten viel, woedend, en stuurden Van Vollenhoven weer naar huis. Ook alle voorstellen voor nieuwe rantsoenen die hij bij zich had gingen retour: de rantsoenonderhandelingen zouden bevroren worden totdat de Nederlandse landbouwexport naar (Britse) tevredenheid bijgesteld was.⁷⁶

Van Vollenhoven was er na zijn bliksembezoek aan de Britse hoofdstad nog heiliger van overtuigd dat het vijf voor twaalf was. Als de Britten namelijk alle rantsoenbesprekingen zouden opschorten, zouden zij – volgens het *Agreement* – het recht hebben de aanvoer van goederen waarover geen overeenstemming bereikt was, tegen te houden. Pas wanneer Posthuma overstag zou gaan, kon deze ramp worden afgewend. Zowel Oppenheimer als Van Vollenhoven namen daarom, zonder dit overigens aan de UC te laten weten, maatregelen om “hun” NOT te redden. Op aanraden van de eerste liet Van Vollenhoven de minister weten dat de Britten alle maïsaanvoer zouden afknijpen, tenzij hij bereid was tot een kunstmatige verdeling van varkensvlees tussen Duitsland en Groot-Brittannië. Om hem alvast een voorproefje te geven van wat er te gebeuren stond als hij zou weigeren, had de Britse regering, op aanraden van Van Vollenhoven (!), nog enkele schepen met regeringsladingen aangehouden.⁷⁷ De actie leek succes te hebben: Posthuma gaf namelijk opdracht om per begin mei 1916 de uitvoer van varkens en varkensvlees naar Duitsland te staken.⁷⁸

De Britten beschouwden dit in ieder geval als een doorbraak en nodigden Van Vollenhoven uit om terug naar Groot-Brittannië te reizen en de onderhandelingen over landbouwproducten te hervatten.⁷⁹ De Britten presenteerden Van Vollenhoven daar met een nieuwe eis: zij zouden het maïsrantsoen willen handhaven op 900.000 ton per jaar, zoals in november was afgesproken, als – en alleen als – er een akkoord kon worden bereikt over een kunstmatige verdeling van varkensvlees én van andere landbouwproducten. Vooral

⁷⁵ BPNL VII, doc. nr. 174, 245-246: Crewe aan Johnstone, 10 maart 1916.

⁷⁶ Informatie over de onderhandelingen van Van Vollenhoven is ontleend aan NA 2.06.097/1444: 'Journaal der behandelde onderwerpen bij besprekingen te Londen door J. van Vollenhoven van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916', 1, 5-6, 8-9, 33-34, 39, 53. De Marees van Swinderen kreeg zijn instructies van Posthuma per telegram, waarvan Van Vollenhoven overigens de inhoud niet te zien kreeg. Dit telegram is te vinden in NA 2.06.079/1448: Memorandum, n.d. 'Contents of a Telegram received through the intermediary of Mr. De Marees van Swinderen from the Minister Posthuma concerning Agricultural Products'.

⁷⁷ BNA FO 382/724, 23301: telegram Johnstone aan Grey, 5 februari 1916 no. 190; idem, 68796: Grey aan De Marees van Swinderen, 17 april 1916; idem, 90433: Notulen van het Contraband Committee, 19 april 1916. Cf. NA 2.06.079/1244: UC 11 april 1916. 10-11; UC 14 april 1916, 36-37. Overigens worden het merendeel van de schepen al snel weer losgelaten, uit vrees dat Posthuma onder druk zijn hakken alleen maar dieper in het zand zal zetten. BNA FO 382/724, 80433: Johnstone aan Grey, 28 april 1916 no. 489 en Grey aan Johnstone, 29 april 1916 no. 846.

⁷⁸ *Het Centrum*, 18 mei 1916 Tweede Blad. Wellicht zal ook het feit dat Posthuma's inzet bij de Londense onderhandelingen, de ongelimiteerde aanvoer van maïs, wegens gebrek aan scheepsruimte totaal geen haalbare kaart was, een rol hebben gespeeld bij deze nieuwe koerswijziging van de minister. Het toenemend gebrek aan scheepsruimte zal in hoofdstuk 8 verder worden behandeld.

⁷⁹ NA 2.06.079/1243: UC 31 maart 1916, 253.

boter, kaas, rund- en schapenvlees stonden hoog op het Britse verlanglijstje.⁸⁰ Lukt het niet om tot een akkoord te komen, zo rapporteerde Van Vollenhoven later aan de Uitvoerende Commissie, dan zouden de rantsoenen van maïs en alle andere soorten veevoer en kunstmest (!) beperkt worden tot die hoeveelheden 'welke benodigd zijn om in onze eigen behoefte te voorzien, zoodat dan *alle export van landbouwproducten uitgesloten zoude zijn*'.⁸¹ Posthuma, die per telegram op de hoogte werd gesteld, wilde niet op de nieuwe Britse eisen reageren: 'The Minister will not give his opinion with regard to the result of the negotiations and naturally can have nothing to do with it', liet hij vanuit Den Haag weten. Maar deze mededeling moest niet worden opgevat als een veto van de Nederlandse regering, aldus Van Vollenhoven. Hij legde aan Sir Henry Rew van de Britse *Board of Agriculture* uit dat de minister eigenlijk bedoelde dat 'the discussions [over een verdeling van het Nederlandse landbouwexport] would not be Government business but simply a conference between exporters and importers': geen officiële regeringsbemoeyenis dus, van de Entente noch van Nederland.⁸² Daarom werd afgesproken dat een Britse delegatie 'importers' met Van Vollenhoven mee terug zou reizen om in Nederland verder met de betrokken boerenorganisaties te onderhandelen.⁸³

Nadat Van Vollenhoven op 10 april 1916 weer aan was gekomen in Nederland, ging de UC op haar beurt ook aan het werk om een onderhandelingscommissie samen te stellen die met de Britse belanghebbenden over prijzen, leveringen en hoeveelheden zou onderhandelen. Zij had inmiddels contact opgenomen met Linthorst Homan, "uitvoerend lid" van de Subcommissie B, hoofd van de Commissie voor de Voeding van Mensch en Dier en voorzitter van het Nederlandsch Landbouwcomité, en in die driedubbelfunctie wellicht de invloedrijkste boerenvoorman van Nederland. Linthorst Homan besloot daarop twee vliegen in één klap te slaan. Het NLC was namelijk behoorlijk geschrokken van de, in het vorige hoofdstuk behandelde, oprichting van de ALGIMEX, en was bang dat deze de landbouwprijzen sterk naar beneden zou drijven. Het Landbouwcomité had dan ook samen met andere belangrijke agrarische koepelorganisaties – de Nederlandsche Tuinbouwraad (NTB) en de Federatieve Nederlandsche Zuivelbond (FNZ) – de koppen bij elkaar gestoken en het plan opgevat om een Nederlandse agrarische "uitvoercentrale" op te zetten als

⁸⁰ BNA CAB 17/162: M.P.A. Hankey, 'Purchases in Scandinavia and Holland. (Item 3 of the Agenda Paper for May 24th, 1916)'; FO 382/736, 64088: Aantekeningen van Oppenheimer naar aanleiding van de vergaderingen met Van Vollenhoven, 4 april 1916.

⁸¹ NA 2.06.079/1444, map 'Copieen van Memorandums en gevoerde correspondentie door J. van Vollenhoven tijdens verblijf te Londen van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916': telegram Van Vollenhoven aan Posthuma, 5 april 1916. Citaat overgenomen uit NA 2.06.079/1243: UC 21 maart 1916, 186-187 (nadruk uit het origineel. De Britse eis staat geformuleerd in BNA FO 382/736, 47937: 'Memorandum' van de Board of Agriculture and Fisheries, 11 maart 1916.

⁸² NA 2.06.097/1444, map 'Journaal der behandelde onderwerpen bij besprekingen te Londen door J. van Vollenhoven van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916', pp. 62, 66, 73; idem, map 'Copieen van Memorandums en gevoerde correspondentie door J. van Vollenhoven tijdens verblijf te Londen van 26-2-1916 tot 17-3-1916 en van 31-3-1916 tot 10-4-1916': Telegram Posthuma aan Van Vollenhoven [in Londen], n.d. [rond 6 april 1916]. Cf. BPNL VII, doc. nr. 186, 257-259: 'Optekening van de handelsattaché te 's-Gravenhage Oppenheimer', 4 april 1916.

⁸³ BNA FO 382/736, 56439: Board of Agriculture and Fisheries aan Grey, 7 april 1916; idem, 67437/16: Grey aan Johnstone, 12 april 1916 no. 720.

tegenhanger van de Duitse invoercentrale. Die centrale, suggereerde Linthorst Homan, zou ook gebruikt kunnen worden als mechaniek voor de verdeling van de landbouwproducten over Duitsland en Groot-Brittannië.⁸⁴ Landbouwingenieur Cornelus Broekema werd gevraagd om daarvoor een uitgewerkt plan te schrijven, dat hij begin april 1916 bij het LNC-bestuur inleverde.⁸⁵ Daarin stelde hij voor de landbouwexport naar Groot-Brittannië kunstmatig op te voeren ten koste van die naar Duitsland. Alleen zo kon de aanvoer van landbouwbenodigdheden van overzee gewaarborgd worden. Broekema verwachtte bovendien, en daar stond hij bepaald niet alleen in, dat het einde van de Wereldoorlog niet automatisch het einde van de economische strijd tussen Entente en Centralen zou betekenen. In de handelsoorlog die op de Wereldoorlog zou volgen was het van groot belang dat zoveel mogelijk verschillende markten beschikbaar waren voor de Nederlandse producten. Daarbij stelde hij dat het vooral de handelaren in agrarische producten waren die belang hadden bij de hoge prijzen die in Duitsland werden gevraagd, en niet de boeren zelf: de handelaren zouden bij een afsnijden van landbouwgrondstoffen door Groot-Brittannië zelfs garen spinnen bij de situatie omdat de schaarse producten nóg meer waard zouden worden. De boeren zelf zouden direct in de portemonnee geraakt worden door een Britse blokkade van landbouwhulpstoffen, en dus uit eigenbelang willen meewerking aan een oplossing.⁸⁶ Het LNC-bestuur ging akkoord met zijn aanbevelingen en vormde begin mei 1916 een voorlopige commissie om deze handen en voeten te geven.⁸⁷

In de tussentijd werd Linthorst Homan gemachtigd om samen met Van Vollenhoven eens te kijken wat de Britse onderhandelaars allemaal te zeggen hadden. Dit duo kreeg gezelschap van O. Reitsma, secretaris van de Federatieve Nederlandsche Zuivelbond, en, opvallend genoeg, van Kröller. Hoewel Kröller zelf ook direct belanghebbende was – in zijn bedrijvenportfolio bevonden zich enkele van de grootste importeurs van maïs, veevoer en kunstmest van Nederland – was zijn rol bij de onderhandelingen voornamelijk die van ogen en oren van minister Posthuma. Begin 1915 had Kröller zijn diensten aan de minister aangeboden om als officieus adviseur voor handelszaken te dienen⁸⁸, en sindsdien leek Posthuma steeds vaker zijn oor bij hem te luisteren te leggen.⁸⁹ Ook Reitsma was, zoals we later zullen zien, nauw betrokken bij het ministerie van LNH. Officieel onderhandelden de

⁸⁴ NA 2.19.120/608: Notulen Koninklijk Nederlandsch Landbouwcomité 19 april 1916, 29-32; 27 mei 1916, 36-39.

⁸⁵ Zie over Broekema Maat, 'Veredeling van tarwe', 102; Klep, *LEB*, 13.

⁸⁶ NA 2.06.079/1813: 'Ontwerp' en 'Toelichting' door C. Broekema, n.d., bijgevoegd bij J.L. La Gro aan Linthorst Homan, 10 april 1916; NA 2.06.079/1834: 'Export van landbouwproducten uit Nederland', 2. Dit ongedateerde rapport is afkomstig van het Landbouw Export Bureau, die later in de hoofdttekst verder zal worden toegelicht. Cf. Gargas, *Kriegswirtschaftliche Probleme*, 48.

⁸⁷ NA 2.06.079/1812: n.n., Verslag van de werkzaamheden van het Landbouw Export Bureau van de oprichting tot 1 mei 1917', n.d. [mei 1917], 3; idem: n.n., memorandum 'Export van landbouw-producten uit Nederland', n.d. [januari 1917]. De genoemde twee rapporten zijn door het LEB opgesteld rond begin 1917, toen er voor het eerst sprake van was om een nieuw, gecentraliseerd bureau op te zetten dat alle export uit Nederland (niet alleen de agrarische) zou coördineren. Dat exportbureau zal in een later hoofdstuk uitgebreid worden behandeld.

⁸⁸ Begin februari 1915 trad hij al op als Posthuma's vertegenwoordiger in onderhandelingen met de scheepvaartmaatschappijen over de aanvoer van regeringsgraan. Flierman, *'Het centrale punt'*, 45-46.

⁸⁹ Dagboek Van Aalst, 8 oktober 1915, 182; 23 mei 1916, 261.

Nederlanders namens de vanuit de NLC op te richten verkoopcentrale van landbouwgoederen, en de Britten namens een eveneens nog niet bestaande maar al even particuliere inkooporganisatie. De aanwezigheid van Kröller en het feit dat de Britse onderhandelaars ambtenaren waren gaf al aan dat op de achtergrond de beide regeringen wel degelijk direct bij de besprekingen betrokken waren.

De onderhandelingen zelf gingen vooral over prijzen en hoeveelheden.⁹⁰ De Britten, zo had Van Vollenhoven de UC gewaarschuwd, waren absoluut niet bereid 'de exorbitant opgedreven prijzen van Duitschland' te betalen.⁹¹ Maar tijdens de onderhandelingen bleek het moeilijk om een gulden middenweg te vinden tussen het Britse verlangen om voor een dubbeltje op de eerste rang te zitten en de boerenstand die er zo langzamerhand aan gewend was geraakt de hoofdprijs te kunnen vragen. Wel lukte het om snel een akkoord te vinden over hoeveelheden: op 20 april 1916 werd een voorlopige *Basis of Agreement* overeen gekomen waarin minimale hoeveelheden die naar Groot-Brittannië zouden moeten worden geëxporteerd, vastgelegd werden.⁹² De voorlopige overeenkomst zou per 1 mei 1916 ingaan, en een looptijd van een half jaar hebben. Zodra de Nederlandse export- en de Britse importcentrale zouden zijn opgericht, zou verder worden onderhandeld over prijzen en leveringsvoorwaarden, die allebei in een definitief akkoord zouden worden opgenomen, evenals de expliciete garantie dat rantsoeneringsafspraken voor landbouwbenodigdheden niet eenzijdig door de Britten gekort zouden worden, en op hetzelfde niveau als in november 1915 met de NOT afgesproken zouden blijven staan.⁹³

De proefovereenkomst zou worden bezegeld met een proefzending. Op 4 mei 1916 werden, zoals afgesproken, de eerste Nederlandse varkens richting slachthuis geleid om in de vorm van gezouten spek naar Groot-Brittannië te kunnen worden uitgevoerd. De Britse onderhandelaars waren inmiddels naar huis om de voorlopige onderhandelingsresultaten aan Londen voor te leggen, maar één van hen was achtergebleven om de proefzending af te handelen. Maar de eenzame achterblijver bleek niet voldoende door zijn collegae gemachtigd te zijn, waardoor de door Linthorst Homan vastgestelde deadline (9 mei 12:00u) voorbij ging zonder dat de Britten tot betaling overgingen. De varkens kregen daardoor uitstel van executie en werden door hun eigenaars aan de ZEG verkocht, die bereid bleek 30 à 40 gulden per varken meer te willen neerleggen dan de Britten van plan waren. In totaal leverde verkoop aan Duitsland voor de hele partij van 27.000 varkens ongeveer een miljoen gulden meer op dan met de Britse onderhandelaars was overeengekomen.⁹⁴ De mislukte proefzending, de vette winst die werd behaald met de varkenverkoop aan de Duitsers en de niet uitonderhandelde prijzen en leveringsvoorwaarden maakten het bijzonder twijfelachtig of Nederlandse boeren zich überhaupt met de op te richten inkooporganisatie zouden willen

⁹⁰ BNA FO 382-736: Grey aan Johnstone, 7 april 1916 no. 704

⁹¹ NA 2.06.079/1243: UC 21 maart 1916, 186.

⁹² BNA CAB 17/162: A. Parker en H. Rew, 'Memorandum by Mr. Parker regarding the Purchase Schemes in Scandinavia, Iceland, and Holland', 15 mei 1916; NA 2.06.079/1605, XLVIII, 25 april 1916, 3-8.

⁹³ BPNL VII, doc nr. 193, 264-275; Verslag van Rew (opgesteld 28 april 1916) over de onderhandelingen te Den Haag van 17-20 april 1916.

⁹⁴ NA 2.06.079/1244: UC 12 mei 1916, 209; UC 15 mei 1916, 257-258; NA 2.06.079/1605, XLVIII, 1 mei 1916, 8-9

inlaten. En dat, zo bleek al snel, was nog niet eens het grootste struikelblok: ook minister Posthuma stond te popelen om het initiatief grondig te saboteren.

6.6 – De *Staatscourant* van 10 mei 1916

Terwijl Van Vollenhoven c.s. met de Britse vertegenwoordigers onderhandelden, was de deadline voor het nieuwe maïsrantsoen (1 april 1916) verlopen. Voor die datum had er een regeling getroffen moeten worden over de export van een significant deel van het varkensvlees naar Groot-Brittannië, anders zou het rantsoen niet worden verlengd. Omdat er na 1 april geen rantsoenafspraken was, en de Britten dus vermoedelijk elke lading maïs geconsigneerd aan de NOT zouden tegenhouden, besloot de UC vanaf die datum de aanvoer van maïs stop te zetten.⁹⁵ Zoals al aangekondigd vergrootte het Rijksbureau voor de Distributie van Graan en Meel vanaf die datum de door haar aan te voeren hoeveelheid maïs van 30.000 tot 50.000 ton.⁹⁶ De Britse reactie liet niet lang op zich wachten: prompt werden nog meer schepen met lading geconsigneerd aan de regering (naast maïs ook graan en chilisalpeter) aangehouden.⁹⁷

Op 9 mei 1916 belden Van Aalst en Posthuma elkaar over de na de aanhouding ontstane veevoersituatie. Het gesprek ging vooral over de prijs van lijnkoeken, die de weken daarvoor sterk was gestegen. De minister gaf de reders de schuld: die zouden veel te hoge vrachtprijzen vragen. Van Aalst kon de minister echter geruststellen: er was een tijdelijke verstoring in de aanvoer geweest maar de prijseffecten daarvan zouden vanzelf wel weer wegebben. Wel raadde Van Aalst de minister aan om te kijken of de verzekeringspremies wellicht wat omlaag konden: dat zou de vrachtprijzen verder drukken.⁹⁸ De minister leek gerustgesteld, maar – zo bleek al snel – dat was maar schijn. Want de volgende dag (10 mei 1916) werd de UC bijzonder onaangenaam verrast door een communiqué van Posthuma in de *Staatscourant*, met daarin de mededeling dat boeren en handelaren voortaan niet meer bij de NOT, maar bij hem konden aankloppen als zij overzees veevoer (gedefinieerd als maïs, lijnkoeken, haver en gerst) wilden aanvoeren. Het Rijksbureau voor de Distributie van Graan en Meel zou deze namelijk zelf aankopen, vervoeren en distribueren. Kopers moesten wel een NOT-contract tekenen om doorvoer naar Duitsland uit te sluiten, maar verder zou het Graanbureau overal voor zorgen. In de *Staatscourant* legde Posthuma uit dat dit besluit genomen was om de prijzen te drukken: de regering kon immers door rekwisitie de transportkosten verlagen.⁹⁹ De UC reageerde witheet van woede op Posthuma's laatste koerswijziging. Dacht de minister echt, zo vroegen haar leden zich af, dat de Entente nu

⁹⁵ NA 2.06.079/1245: UC 23 mei 1916, 12; UC 26 mei 1916, 32; NA 2.06.079/1605, XXIV, 16 mei 1916, 8.

⁹⁶ BNA FO 382/787, 122192: Johnstone aan Grey, 21 juni 1916 no. 3265 Commercial.

⁹⁷ NA 2.06.079/1244: UC 11 april 1916, 10-11; UC 14 april 1916, 36-37

⁹⁸ NA 2.06.079/1243: UC 12 mei 1916, 209-213; UC aan Posthuma, 12 mei 1916, bijgevoegd bij UC 12 mei 1916, UC 26 mei 1916, 24; NA 2.06.079/1605, XXIV, 16 mei 1916, 7-8.

⁹⁹ *Staatscourant*, 10 mei 1916, integraal geciteerd in NA 2.06.079/1244: UC 12 mei 1916, 208-209. Het bericht in de *Staatscourant* besluit het lijstje veevoerartikelen met de woorden 'en dergelijke'. Op aandringen van de NOT specificeerde het ministerie van LNH deze lijst tot de vier in de hoofdtekst genoemde zaken. NA 2.06.079, 1247: Op ten Noort, 'Overzicht', n.d., bijgevoegd bij 12 september 1916, 12. Cf. NA 2.06.001/5572: Posthuma aan Loudon, 30 mei 1916 no. 16484/41B, bijgevoegd bij Van Stipriaan Luisius (Graanbureau) aan Loudon, 27 juni 1916, 'Nota aan den Heer Minister van Buitenlandsche Zaken'.

opeens wél aanvoer en distributie door de regering zou toestaan? Was men de waarschuwing van Johnstone, dat de Britten ‘quite prepared to starve you out’ waren, nu al weer vergeten? Er werd zelfs geopperd om de NOT maar helemaal op te heffen: Posthuma wist en kon het kennelijk allemaal veel beter.¹⁰⁰

Naar een motief voor de plotselinge solo-actie van de minister kon de UC, evenals de auteur van dit boek zo’n honderd jaar na dato, slechts gissen.¹⁰¹ Het kon niet te maken hebben met het aflopen van de deadline van 9 mei voor de varkensverkoop aan Groot-Brittannië, want, zo bleek al snel, de minister had zijn actie al enige dagen van tevoren voorbereid. Later zou Kröller (die overigens stellig bezwoer van te voren niets te hebben geweten van Posthuma’s plannetjes¹⁰²) overigens wel aangeven dat de hoge prijzen bepaald niet de belangrijkste reden waren, hoewel de *Staatscourant*-publicatie wel die indruk wekte. Volgens Kröller moest de UC de ware reden zoeken in het feit dat de minister een ultieme poging deed om van de rantsoenen voor landbouwhulpstoffen af te komen. Door de regering, in casu het het Graanbureau, verantwoordelijk te maken voor aanvoer kon Posthuma de door de NOT onderhandelde kunstmatige importplafonds gerust negeren.¹⁰³

Nu had Posthuma al eerder (in november 1915) een poging gedaan om de regering de aanvoer van landbouwhulpstoffen over te laten nemen, maar toen was hij teruggefloten door Loudon. In de tussentijd had hij zijn departement een rapport laten opstellen over de mogelijke gevolgen van een importstop van landbouwhulpstoffen. De conclusies van dit rapport, dat hij op 13 april 1916 aan zijn collega-ministers aanbood, waren dramatisch. Als de Britse regering zou besluiten om Nederland alle aanvoer van landbouwhulpstoffen te onthouden – geen ondenkbaar scenario, gezien de aanhoudingen van schepen met regeringslading – zou de agrarische productie ernstig terugvallen. Er zou op grote schaal vee geslacht moeten worden: een ramp voor de veeteelt, want het fokken van een nieuwe veestapel zou tientallen jaren kosten. Duitsland zou Nederland geen industriegoederen en grondstoffen meer leveren, want Nederland zou niets te ruilen meer hebben. Zelfs hongersnood behoorde, aldus het rapport, tot de reële mogelijkheden.¹⁰⁴ Posthuma zal er, vermoed ik, zeer aan getwijfeld hebben of de NOT, die zich door rantsoenafspraken feitelijk afhankelijk had gemaakt van Britse *goodwill*, wel in staat was om dit horrorscenario te voorkomen.

Bovendien was de relatie tussen NOT en het ministerie van LNH sinds november 1915 zeer verslechterd, vooral door allerlei kleine menigverschillen over wiens schuld het nu eigenlijk was dat aanvoer en distributie van veevoer zo in de soep waren gelopen.

¹⁰⁰ NA 2.06.079, 1247: Op ten Noort, 'Overzicht', n.d., 7, 9; Cf. NA 2.06.079/1247: Op ten Noort, memorandum 'Regeringsaanvoeren', 14 augustus 1916, bijgevoegd bij UC 15 september 1916; NA 2.06.079/1605, XXIVc: 16 juni 1916, 10.

¹⁰¹ Noch Posthuma's persoonlijke archieven, noch die van zijn ministerie, bieden uitsluitel.

¹⁰² NA 2.06.079/1245: UC 4 juli 1916, 271-274.

¹⁰³ NA 2.06.079/1246: UC 21 juli 1916, 105.

¹⁰⁴ NA 2.21.026.07/3a: Posthuma aan Ministerraad, 13 april 1916, 'Geheim', met bijgevoegd een 'Nota inzake de levensmiddelenvoorziening in geval van geheele of gedeeltelijke afsluiting van den aanvoer van veevoer, graan en chilisalpeter' en een rapport getiteld 'Oorzaak van den kleinen tarwevoorraad op 1 april 1916', beiden ongedateerd. Cf. NA 2.02.05.02/147, map '1916 Algemeene Zaken': Posthuma aan Cort van der Linden, 13 april 1916, 'Geheim'. De notulen van de in 1916 gehouden ministerraadsvergaderingen (NA 2.02.05.02/136) vermelden niet of, laat staan wanneer, deze rapporten in de Ministerraad besproken werden.

Dieptepunt was een slepend conflict tussen J. Willebeek le Mair, namens de NOT verantwoordelijk voor de maïs distributie en G.J. van Stipriaan Luiscius, directeur van het Graanbureau en vertrouweling van Posthuma¹⁰⁵, die elkaar over en weer beschuldigden van het verwarren van eigen- en algemeen belang.¹⁰⁶ Door de aanvoer van veevoer naar zich toe te trekken en tegelijkertijd te wijzen op de prijsverhogingen die onder het oude “regime” waren ontstaan, schoof Posthuma tegelijkertijd de NOT de schuld in de schoenen van de in het verleden gemaakte fouten en wees hij haar op haar plaats: landbouwkwesties waren niet het domein van de Trustmaatschappij, maar van de Landbouw-minister.¹⁰⁷

Een laatste deel van de puzzel rondom Posthuma's *Staatscourant* moet volgens de auteur gezocht worden in de psychologische hoek. Posthuma stond in mei 1916 namelijk onder zeer grote druk. Door de aanhoudingen van regeringsladingen was er opnieuw een gebrek aan broodgraan ontstaan, waardoor Posthuma – net als hij eind 1914 had gedaan – had verordonneerd dat er in principe geen witbrood meer mocht worden gebakken.¹⁰⁸ Hoewel Posthuma's ingreep gezien de beperkte voorraden, de verstoringen in de aanvoer en de stijgende prijzen uitstekend te rechtvaardigen was omdat in witbrood nu eenmaal veel meer tarwe verwerkt wordt dan in bruin brood, was de maatschappelijke onrust die volgde op zijn decreet dermate groot dat Posthuma zijn besluit dan ook snel weer moest terugdraaien.¹⁰⁹ De bruinbrood-affaire was symptomatisch voor de steeds luider aanzwellende kritiek op zijn beleid, die er onder andere in resulteerde dat Posthuma werd overspoeld door zeur-, klaag- en zelfs dreigbrieven (waaronder een handgemaakt mini-grafzerkje met daarop de tekst 'Posthuma R.I.P.').¹¹⁰ Het is goed mogelijk dat de heibel met de NOT en de Britse regering over rantsoeneringen en het Nederlandse landbouwbeleid voor de veelgeplaagde minister simpelweg te veel waren.¹¹¹ In het vroege voorjaar van 1916 had hij zich noodgedwongen moeten laten vervangen door een driemanschap, geleid door Linthorst Homan, M.M. Schim van der Loeff, sinds de verkiezingen van 1913 Unie-Liberaal kamerlid voor Dordrecht en een protegé van de minister¹¹², en FNZ-secretaris Reitsma

¹⁰⁵ De Vries (red.), *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, I, 26 november 1917, 222.

¹⁰⁶ Zowel Willebeek le Mair als Van Stipriaan Luiscius waren graanhandelaar van beroep en meenden beiden dat de ander flinke winsten had gemaakt door selectieve toewijzing van maïsconsenten. NA 2.06.079/1241: UC 10 december 1915, 251-3; Verslag van een bijeenkomst tussen Posthuma en de UC op 7 december 1915, bijgevoegd bij UC 7 december 1915, 8; Bespreking tussen Posthuma, de Vereniging van Rijstpellers en de UC, op 17 december 1915, bijgevoegd bij UC 17 december 1915, 10-11.

¹⁰⁷ Deze uitleg, later door de Britse Legatie als meest waarschijnlijke aangemerkt (Johnstone noemde het tegenover Van Aalst 'een soort jalouzie tegenover de N.O.T.') zou in ieder geval Posthuma's leugenachtige handelswijze verklaren. NA 2.06.079/1246: UC 11 augustus 1916, 266. Bell is ook die mening toegedaan (Bell, *A history of the blockade*, 495-496).

¹⁰⁸ De Haagse Miep de Zaaier schreef op 22 april 1916 in haar dagboek: 'Wit brood alleen te krijgen op attest van den dokter en dit moet nog eerst gevisieerd worden op het stadhuis. [...] Het bruine brood werkt erg op de ingewanden. Het klein brood moet erg taai zijn.' Wentholt, *Den Haag '14-'18*, 17.

¹⁰⁹ Ritter, *De donkere poort* II, 39-50.

¹¹⁰ Deze stukken bevinden zich in NA 2.21.026.07/9.

¹¹¹ De Valk en Van Faassen (red.), *Dagboek De Beaufort* II, 12 mei 1916, 800t: 'Hier is een groote moeielijkheid voor de regeering ontstaan door de ziekte van den minister van Landbouw, den heer Posthuma, die zich overwerkt heeft. Hij heeft te veel hooi op zijn vork genomen of moeten nemen.'

¹¹² Zie voor korte levensbeschrijvingen van Schim van der Loeff naar aanleiding van zijn overlijden begin 1923 *Het Vaderland*, 13 februari 1923 en *Utrechts Nieuwsblad*, 27 juni 1913.

omdat de minister, zo meldden parlementaire bronnen¹¹³, dicht tegen een zenuwzinking aanzat. Nadat de minister het in mei weer een maandje had geprobeerd, moest hij zich opnieuw laten vervangen, ditmaal alleen door Reitsma en Linthorst Homan. Deze omstandigheden zouden niet alleen verklaren waarom de minister wanhopig op zoek was naar een succesje, maar ook waarom zijn beleid begin 1916 zo weinig consistentie vertoonde: want had hij Van Vollenhoven in zijn Londense onderhandelingen niet tot twee maal toe aangemoedigd om tot een akkoord te komen?

De houding van Posthuma's collega op Buitenlandse Zaken, Loudon, is haast nog raadselachtiger. De minister van Landbouw had de *Staatscourant*-publicatie niet met Loudon besproken, maar deze had hem wel zijn officiële fiat gegeven toen Posthuma de regeringsaanvoeren van veevoer wilde vergroten.¹¹⁴ Van deze meegaande houding had hij echter al snel weer spijt gekregen.¹¹⁵ Dat bleek toen Van Aalst zich bij Loudon meldde om zich te beklagen over Posthuma en te vertellen dat de UC een brief naar de Britse regering zou sturen met de mededeling dat de NOT niets te maken had met de *Staatscourant*-publicatie, die immers een schending van het *Agreement* vormde.¹¹⁶ Loudon reageerde daarop met een vreemd voorstel. Hij vroeg Van Aalst namelijk om de brief die hij namens de NOT aan de Britse Legatie in Den Haag wilde sturen, eerst aan hem te laten lezen. Hij zou er voor zorgen dat de brief op weg van de postkamer van het departement van Buitenlandse Zaken naar het bureau van de minister "zoek zou raken". Met deze vertragingstactiek hoopte Loudon de Britse regering nog eventjes in het duister te laten tasten over de plannen van Posthuma, zodat er in ieder geval nog een paar regeringsschepen binnen konden lopen en er tijdwinst werd geboekt om de dreigende Brits-Nederlandse crisis op een vreedzamer manier op te lossen.¹¹⁷ Loudons truc werkte wonderwel: Oppenheimer werd bijvoorbeeld pas op 10 juni 1916 op de hoogte gebracht van de precieze betekenis van Posthuma's mededeling in de *Staatscourant*.¹¹⁸ En juist die vertraging zorgde er voor dat de onderhandelingen over de verdeling van de Nederlandse landbouwproducten, die met de mislukte proefzending vroegtijdig tot een einde gekomen leken, een nieuwe kans kregen.

¹¹³ NA 2.21.026.07/3a: Afschriften van afgeluisterde telefoongesprekken tussen D. Hans (parlementair verslaggever van *De Telegraaf* en W.O.A. Koster (Kamerlid voor de Vrijzinnig-Democratische Bond), 18 juli 1916.

¹¹⁴ De minister zal immers ook Posthuma's rapportage over de gevaren van een aanvoerstop voor landbouwhulpstoffen gelezen hebben. Bovendien was Loudon het met Posthuma eens dat het onacceptabel was dat er na 1 april 1916 geen maïs en rogge meer konden worden aangevoerd, en dat de regering dit dus geheel moest overnemen (NA 2.06.001/5572: Stipriaan Luisius aan NOT, 21 februari 1916 no. 12409/35, bijgevoegd bij Van Stipriaan Luisius (Graanbureau) aan Loudon, 27 juni 1916, 'Nota aan den Heer Minister van Buitenlandsche Zaken'). Of er overleg is geweest over de *Staatscourant* van 10 mei 1916 is mij niet bekend: de UC-notulen (zie volgende voetnoot) beweren in ieder geval van niet.

¹¹⁵ NA 2.06.079/1245: UC 30 mei 1916, 75; UC 27 juni 1916, 242.

¹¹⁶ De Nederlandse regering zou namelijk, per het *Agreement*, alleen 'grain and meal thereof' plus kleine hoeveelheden veevoer aanvoeren.

¹¹⁷ NA 2.06.079/1245: UC 23 mei 1916, 12; UC 26 mei 1916, 32. Cf. NA 2.06.079/1605, XXIVb: 8 juni 1916, 9.

¹¹⁸ BNA FO 382/787, 114092: Johnstone aan Grey, 10 juni 1916 no. 3082 Commercial, 'Confidential'. Loudon en de UC hadden daarbij het geluk dat de Britse Legatie kennelijk niet goed zat op te letten toen het betreffende nummer van de *Staatscourant* werd gepubliceerd. Volgens Johnstone was het 'overlooked at the time of publication'. BNA FO 382/787: 118904: Johnstone aan Grey, 18 juni 1916 no. 3201 Commercial

6.7 – Het Verdrag van “Amsterdam”

Want terwijl de UC met Posthuma overhoop lag over de publicatie in de *Staatscourant*, was de *Basis of Agreement*, het voorlopige akkoord over de hoeveelheden goederen die Nederlandse boeren aan Groot-Brittannië zouden verkopen, naar Londen gestuurd. De leden van het *War Cabinet* – het Britse kernkabinet waarin de belangrijkste ministers de grote politieke en militaire lijnen uitzetten – waren buitengewoon positief over het bereikte resultaat, op één na.¹¹⁹ De minister van Financiën had namelijk ernstige bedenkingen over de mogelijke financiële gevolgen van een landbouwakkoord met Nederland aan de hand van het de *Basis of Agreement*. Want zelfs al hadden de Britse onderhandelaars de eis gesteld dat zij geen “Duitse prijzen” zouden betalen, zou het de Britten fors geld gaan kosten om de Nederlandse landbouwuitvoer om te buigen van het oosten naar het westen; de voorzichtige eerste schattingen op basis van de hoeveelheden *Basis of Agreement* gingen uit van een minimumbesteding van 10 miljoen pond per jaar, cijfers die de Treasury ‘with some alarm’ vervulden.¹²⁰ De Treasury was vooral bang dat deze forse extra besteding in Nederland een scherpe koersdaling van de pond ten opzichte van de gulden zou veroorzaken. Bovendien bezag zij met toenemende zorgen de immense hoeveelheden geld die de Britse regering uitgaf in het neutrale Amerika, sinds het begin van de oorlog de voornaamste leverancier van grondstoffen, voedsel, wapens en munitie.¹²¹ De verantwoordelijk minister eiste daarom als *sine qua non* voor een landbouwakkoord dat Nederlandse banken een betalingsregeling met het Britse inkoopkantoor, dat gefinancierd zou worden door de Britse staat, zouden treffen, die het mogelijk zou moeten maken de landbouwproducten te betalen met schatkistpapier.¹²² Het grote voordeel van betaling met schatkistpapier, een door de staat uitgegeven kortlopende schuldbekentenis met een vaste, lage rente, was dat het de Britse regering in staat stelde snel grote uitgaven in Nederland te doen zonder angst voor een koersval.¹²³

Nu de Treasury haar veto had gekregen, stond voor de Britten niets de hervatting van de onderhandelingen in de weg. De Britse regering besloot dat de absoluut niet met haar gelieerde onderhandelaars – het waren immers private importeurs! – zich zouden moeten

¹¹⁹ Aldus de ‘Draft Conclusions’ van de vergadering van het ‘War Committee’ van 24 mei 1916, in BNA CAB 22/25.

¹²⁰ Citaat uit BNA FO 382/736, 72695: Treasury aan Grey, 15 april 1916, ‘Urgent’. Cf. idem, 57629/16: Rew aan Treasury, 7 april 1916; BPNL VII, doc. nr. 193, 264-274: Verslag van Rew van de Haagse onderhandelingen, 28 april 1916, met bijgevoegd C.P. Mahon (London Exchange Committee) aan Rew, 12 april 1916 en Robert Chalmers (Treasury) aan Rew, 15 april 1916.

¹²¹ Burk, *Britain, America and the Sinews of War*, 77, 80-81; Strachan, *Financing the First World War*, 179, 191-194, 199-202.

¹²² BNA T1/12016, 17017: Rew aan John Bradbury (Treasury), 24 juni 1916.

¹²³ BNA CAB 22/25, W.C. 44: Notulen War Committee 24 mei 1916; idem: Robert Cecil, ‘Draft conclusions’, 25 mei 1916; BNA CAB 42/14, 10: ‘Purchases in Scandinavia & Holland. Propositions to be Established. Note by Lord Robert Cecil’, 23 mei 1916; BNA T1/12016, 11954: T.L. Heath (Treasury) aan Mahon, 10 mei 1916, Confidential; idem, 13181: J.A. Nairne (Treasury) aan Robert Cecil, 10 mei 1916. Cf. Watson, *Britain’s Dutch Policy*, 135-136.

richten op de aankoop van 400 ton spek, 400 ton kaas en 200 ton boter per week.¹²⁴ Daarnaast wilde Londen het hele Nederlandse uitvoersurplus aan gecondenseerde melk hebben en minimaal evenveel varkensvlees als naar Duitsland werd uitgevoerd.¹²⁵ Bovendien stonden de Britten er op dat de Nederlandse verkooporganisatie zou zorgen voor de benodigde exportlicenties en er op toe zou zien dat de export naar Duitsland zodanig beperkt zou worden dat er aan de Britse eisen voldaan kon worden. Tenslotte zou de Nederlandse organisatie het vervoer naar Groot-Brittannië moeten regelen en alle risico's op zich nemen voor het geval de landbouwproducten onderweg door Groot-Brittannië door een welgemikte Duitse torpedo onverhoopt op de bodem van de Noordzee zouden belanden.¹²⁶ Wat de betaling betreft stelden de Britten voor een basisprijs af te spreken voor de in het *Basis of Agreement* vastgelegde hoeveelheden, maar stelden bonussen in het vooruitzicht als er *meer* zou worden geleverd.¹²⁷

Naast dit verlanglijstje werden ook onderhandelaars Sir Henry Rew en het Conservatieve Lagerhuislid *commander* F. Leverton Harris naar Den Haag gestuurd met als doel een definitief landbouwakkoord te sluiten.¹²⁸ Van 6 tot 10 juni 1916 zaten de Britse en de Nederlandse onderhandelingscommissies (nog altijd bestaande uit Van Vollenhoven, Linthorst Homan, Kröller en Reitsma) in de woorden van Van Vollenhovens persoonlijk secretaris J.G. Heldring 'als Joden te pingelen [...] over een cent meer of minder'. De Nederlanders wilden echter niet zo veel zakken met de prijs als de Britten voor ogen stond, waardoor de sfeer aan de onderhandelingstafel zienderogen verslechterde. Rew en Leverton Harris voegden de Nederlanders daarop fijntjes toe dat er voor de Britse regering maar één alternatief was voor het slagen van de overeenkomst: door middel van rantsoenering de overzeese aanvoer van kunstmest en veevoer in Nederland beperken tot nét voldoende voor eigen gebruik. De Nederlandse onderhandelaars sloegen terug door er op te wijzen dat in zo'n geval de Nederlandse publieke opinie zich als één man tegen de Entente zou keren. Erger nog, de Nederlandse boeren zouden zich gedwongen zien hun hele veestapel te slachten, waardoor er gigantisch veel vlees op de markt zou komen die hoogstwaarschijnlijk vrijwel allemaal naar Duitsland zou worden geëxporteerd. Pas toen Van Vollenhoven de Nederlanders waarschuwde dat de politieke gevolgen van een mislukte landbouwdeal

¹²⁴ BNA T1/12016, 19511: F. Leverton Harris aan McKenna, 31 mei 1916, met bijgevoegd Cunliffe aan Robert Cecil, 29 mei 1916. Hoewel de *Treasury* nog altijd zeer bezorgd was over de hoeveelheden geld die over de balk werden gesmeten, had onderhandelaar Leverton Harris toestemming gekregen om voor een periode van 3 maanden voor 150.000 pond per maand aan Nederlandse landbouwproducten te kopen.

¹²⁵ In Groot-Brittannië was een groot gebrek ontstaan aan gecondenseerde melk, dat vooral gebruikt werd als voedsel voor baby's en kleine kinderen. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog II*, 119.

¹²⁶ BPNL VII, doc. nr. 199, 279: Grey aan Johnstone, 24 mei 1916. Op 11 februari 1916 had de Duitse regering, op advies van opperbevelhebber Erich von Falkenhayn, haar duikbootcampagne hervat. Alleen door de Entente bewapende handelsschepen zouden zonder waarschuwing worden getorpedeerd, alle anderen binnen het *Kriegsgebiet* zouden van te voren gewaarschuwd worden. "Ongelukjes", zoals de torpedering van het ongewapende Franse passagiersschip "Sussex" op 24 april 1916, konden echter niet voorkomen worden. In oktober 1916 werd de U-bootcampagne bovendien opnieuw "verscherpt". Zie Birnbaum, *Peace Moves and U-Boat Warfare*, 46-55, 70; Schröder, *Die U-Boote des Kaisers*, 189-235; Schröder, *Die U-Boote des Kaisers*, 238-240.

¹²⁷ NA 2.06.079/1605, XLVIII, 31 mei 1916, 9-10.

¹²⁸ BNA FO 382/737, 125149: Memorandum van Leverton Harris, 'Agreement relating to the Purchase of Dutch Agricultural Produce and the Restriction of Supplies of Foodstuffs to Germany', 23 juni 1916.

mogelijkerwijs zeer groot zouden kunnen zijn ('[w]ij zullen het misschien moeten betalen met het eiland Java', aldus de immer optimistische Van Vollenhoven) konden de onderhandelingen weer worden vlotgetrokken. Desondanks lijkt de harde Nederlandse opstelling een belangrijk succes te hebben opgeleverd: de Britten boden namelijk aan om zelf voor het transport van de landbouwartikelen te zorgen, en dus de bijbehorende kosten en risico's over te nemen. Ook over de prijzen waren Rew en Leverton Harris bereid water bij de wijn te doen. Mede dankzij deze concessies werden beide onderhandelingsteams het eens over de voorwaarden van een op 13 juni door Rew opgesteld principeakkoord.¹²⁹

In de tussentijd was Linthorst Homan er bovendien in geslaagd om, op basis van het plan-Broekema, een Nederlandse agrarische exportcentrale op te zetten. Aanvankelijk was het plan dat de NLC de hele organisatie op zich zou nemen, maar dit zou wéér een nieuwe laag introduceren in het toch al ingewikkelde samenspel tussen (semi-)overheid en bedrijfsleven.¹³⁰ Dus werd besloten tot een andere aanpak. Omdat de verschillende Vereenigingen toch al door de minister gemachtigd waren om zelfstandig regelingen voor de export van de onder hun jurisdictie vallende agrarische goederen te maken, besloot de NLC om hen verantwoordelijk te maken voor de uitvoering van het Anglo-Nederlandse landbouwakkoord. Na de nodige zachte dwang van Linthorst Homan en een persoffensief in de Nederlandse media waarin op het gevaar van eenzijdige export naar Duitsland en een afsluiten van de overzeese aanvoer van landbouwhulpstoffen werd gewezen¹³¹, kon op 17 mei 1916 het Landbouw Export Bureau (LEB) opgericht worden als federatief samenwerkingsorgaan van de Boter-, Kaas-, Aardappel-, Peulvruchten-, Varkensvleesch- en Eier-vereenigingen, de Groenten Centrale, de Vereeniging van Aardappelmeelfabrikanten en de Vereeniging van Fabrieken van Melkproducten.¹³² Het LEB, gevestigd aan de Haagse Bazarstraat, had als doel, zo vermelden de statuten, 'te bevorderen, dat in het algemeen belang de normale handelsbetrekkingen op landbouwgebied tussen Nederland en het buitenland, zooveel mogelijk langs normale wegen, worden in stand gehouden en zoo noodig hersteld'.¹³³

Met de oprichting van het LEB leek niets een ondertekening van Rew's principeakkoord in de weg te staan. Maar de onderhandelaars wilden die definitieve stap niet zetten

¹²⁹ NA 2.06.079/1605, XLVIII, 13 juni 1916, 10-12, citaten op 11. Ook Bell schrijft het succes van de onderhandelingen toe aan de opstelling van Van Vollenhoven: 'It is a singular testimony to the enormous power of the Netherlands trust that, although the gentlemen with whom M. Rew treated made long stipulations about prices and quantities, they were never doubtful that they could redirect Dutch exports as they wished, and send us an agreed proportion of them.' Bell, *A history of the blockade*, 475. Frey en Gijswilt zien deze onderhandelingen als een succes voor de Britten, terwijl het juist de Nederlandse delegatie was die de belangrijke concessie inzake het vervoer in de wacht wist te slepen. Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 175-176; Gijswilt, 'Neutraliteit en afhankelijkheid', 28.

¹³⁰ Smidt, 'Export van landbouwartikelen', 117-118.

¹³¹ NA 2.06.079/1813: Linthorst Homan, 'Verantwoording', n.d. [eind mei 1916]; NA 2.05.23/841, 33729: Linthorst Homan aan Loudon, 10 juli 1916. Er werd onder andere een bericht geplaatst in het *Nederlandsch Landbouw-Weekblad* en in de *Haagsche Courant*.

¹³² NA 2.06.079/1812: 'Verslag van de werkzaamheden van het Landbouw Export Bureau van de oprichting tot 1 mei 1917', n.n., n.d., pp. 1-4; *Verslagen* vol. X, 64-66. Het LEB ging overigens pas officieel van start op 29 juni 1916.

¹³³ Geciteerd in *Verslagen* vol. X, 66. Cf. Smidt, *De regulering*, 32-33. Het adres van het LEB is afkomstig uit NA 2.06.079/1605, XLVIII, 10 augustus 1916, 16.

zonder ruggespraak met de regering en andere betrokken Crisisinstellingen. Daarom werd te elfder ure een spoedvergadering belegd waarbij naast de onderhandelaars ook Everwijn en L. van Hoek (directeur-generaal van de Landbouw) namens LNH, Snouck Hurgronje namens BuZa, Posthuma's protégé Schim van der Loeff, Delprat van de Nijverheidscommissie en C. Broekema, die de NLC had geadviseerd bij de plannen voor een exportcentrale aanwezig waren. Daar plaatste Snouck Hurgronje namens zijn departement een belangrijke kanttekening bij het concept-akkoord. Omdat de overeenkomst gesloten zou worden tussen een Britse inkooporganisatie (die de naam British and General Trading Association (BGTA) zou krijgen¹³⁴) en het LEB, stond er niets in betreffende garanties voor de aanvoer van voldoende veevoer en kunstmest.¹³⁵ Zulke garanties konden uiteraard alleen door de Britse regering, en niet door de BGTA, gegeven worden. Daarom werd besloten in het diepste geheim een ontmoeting te regelen tussen Leverton Harris (die lid was van de Britse regering) en Snouck Hurgronje, Everwijn, Krölller, Reitsma en van Vollenhovens secretaris Heldring in restaurant "De Twee Steden" aan het Haagse Buitenhof, waarbij eerstgenoemde namens zijn regering officieel de gevraagde garantie gaf.¹³⁶ Op 16 juni 1916, de dag dat Leverton Harris weer naar Groot-Brittannië zou gaan, werden de puntjes op de i gezet. In de taxi naar het station en zelfs in de trein naar Vlissingen (vanwaar de boot naar Londen zou vertrekken) werd nog door Krölller, Van Vollenhoven en Linthorst Homan met Leverton Harris onderhandeld over de laatste punten en komma's. Op de spoorbrug over de Merwede bij Dordrecht werden de handtekeningen onder het *Agricultural Agreement* gezet, waarvan de belangrijkste punten zijn weergegeven in tabel 6.3. Mevrouw Leverton Harris, die ondertussen verveeld uit het raam staarde, veerde tegelijkertijd op en onderbrak de plechtige ceremonie met de vraag of dat mooie stadje wat ze passeerden nu Amsterdam was.¹³⁷

Tabel 6.3: Export van het Nederlandse landbouwsurplus volgens het *Agricultural Agreement* (in percentages van de totale export)

	Export september 1915 – februari 1916		Export volgens het <i>Agricultural Agreement</i>
	Naar Groot- Brittannië	Naar Duitsland	Naar Entente-landen
Spek	?	99,2	50,0
Varkensvlees	0,4	98,3	

¹³⁴ De Britse handtekening op het *Agricultural Agreement* (zie hieronder) werd gezet door het 'British Purchasing Agency', dat later werd herdoopt tot 'British and General Purchasing Agency'.

¹³⁵ Artikel 33 van de overeenkomst (NA 2.21.026.07/7: 'Basis of Agreement' 13 juni 1916) bevatte de volgende clause: 'Provided that the Dutch Association are able to and do fulfill their part of this agreement and on the assumption that the outstanding questions referred to in this agreement will in due time be settled to the satisfaction of the British Purchasing Agency, then, for as long as this agreement remains in force, *it is assumed* that the imports into Holland of feeding stuffs and fertilizers including the raw material will continue both from Overseas and from the United Kingdom in a satisfactory manner, based on any arrangements with the British authorities at present in operation concerning such imports.' Nadruk van de auteur.

¹³⁶ NA 2.06.079/1605, XLVIII, 19 juni 1916, 12-13.

¹³⁷ NA 2.06.079/1605, XLVIII: 19 juni 1916, 14; 23 juni 1915, 15-16.

Rund- en kalfsvlees	1,9	90,3	55,7
Schapenvlees	0,7	87,7	
Levend vee	?	97,9	
Boter	0,9	90,5	30,5
Kaas	2,4	86,7	33,3
Gecondenseerde melk	60	30,0	75,0
Melkpoeder	12	78,0	
Aardappelen	0,2	77,0	50,0
Aardappelmeel	9,9	66,5	
Groenten en fruit	?	?	25,0

Bron: BNA FO 382/737, 125149: Memorandum van Leverton Harris, 'Agreement relating to the Purchase of Dutch Agricultural Produce and the Restriction of Supplies of Foodstuffs to Germany', 23 juni 1916; idem, 82330: Memorandum van Rew, 'Dutch supplies of Agricultural Produce. Report of negotiations at the Hague.', 1 mei 1916.¹³⁸

Over de financiering van de aankopen van de BGTA in Nederland, die zo veel mogelijk met door Nederlandse banken aangekocht Brits schatkistpapier zou moeten plaatsvinden, was in het *Agricultural Agreement* niets afgesproken.¹³⁹ Gezien de mogelijkheid dat de Treasury alsnog haar veto zou uitspreken, had Van Vollenhoven zich een leugentje om bestwil veroorloofd en aan Leverton Harris verteld dat de financiering al praktisch geregeld was: de Nederlandse bankiers 'would jump at the treasury bills'.¹⁴⁰ De werkelijkheid bleek weerbarstiger. Van Aalst was, mede op verzoek van de Britse Legatie, met het Britse schatkistpapier gaan leuren.¹⁴¹ Maar de banken aarzelden: met de financiering van het *Agricultural Agreement* was het destijds astronomische bedrag van minstens een half miljoen pond (ongeveer 5,7 miljoen gulden) per maand gemoeid, en bovendien hadden een aantal banken in maart 1916 al het nodige schatkistpapier (in totaal al 13,7 miljoen pond) aangenomen om onder andere Britse aankopen van Java-suiker te financieren.¹⁴² Mede dankzij het aantrekkelijke rentepercentage en de korte opzegtermijn voor het geval zich onverwachte ontwikkelingen zouden voordoen, gingen de banken uiteindelijk akkoord om voor een termijn van zes maanden schatkistpapier aan te nemen ter financiering van het *Agricultural Agreement*.¹⁴³

¹³⁸ Naast deze percentages was afgesproken dat er maandelijks minimaal 1600 ton spek, 800 ton boter en 1600 ton kaas naar Groot-Brittannië zou worden uitgevoerd, waar prijzen voor zouden worden betaald waar de Nederlandse boeren bepaald niet ontevreden mee hoefden te zijn: ongeveer 780.000 pond per maand. BNA T1/12016, 19511: Leverton Harris aan McKenna, 1 juni 1916, met bijgevoegd memorandum van Leverton Harris, 'Dutch Bacon and Dairy Produce. Dutch Meat. Dutch Potatoes', 31 mei 1916. Cf. Bell, *A history of the blockade*, 476.

¹³⁹ NA 2.06.079/1605, XLVIII: 23 juni 1916, 15.

¹⁴⁰ Dagboek Van Aalst, 6 juli 1916, 278.

¹⁴¹ NA 2.06.079/1246: UC 21 juli 1916, 105.

¹⁴² Idenburg en De Graeff, 'Nederlandsch-Indië', 392-393. De kosten van Britse aankopen in Nederlands-Indië, vooral van Java-suiker, hadden al een behoorlijk negatief effect gehad op de wisselkoers van de pond ten opzichte van de gulden: die was gedurende 1915 meer dan 13% gedaald ten opzichte van begin augustus 1914. 'Dutch Neutrality', 214.

¹⁴³ Dagboek Van Aalst, 6 juli 1916, 278; 8 juli 1916, 281.

Posthuma deed niets om de tekening van het *Agricultural Agreement* te blokkeren; hij was daar waarschijnlijk, gezien zijn penibele geestelijke gezondheidstoestand, niet toe in staat. Van 18 mei tot en met 16 juli 1916 moest hij zich wegens overspannenheid opnieuw laten vervangen, ditmaal door het duo Reitsma en Linthorst Homan. De keuze voor twee mensen van buiten de ambtenarij, die bovendien ook nog nauw betrokken waren geweest bij de Nederlands-Britse onderhandelingen, zou kunnen worden geïnterpreteerd als een signaal dat Posthuma zich bij de situatie heeft neergelegd. Maar toen Posthuma van verlof terugkeerde, bleek dat bepaald niet het geval te zijn.

6.8 – Half om half

Het sluiten van het *Agricultural Agreement* tussen het LEB en de BGTA maakte in theorie de weg vrij voor nieuwe NOT-rantsoenafspraken en verzekerde de verdere invoer van veevoer, kunstmest en andere landbouwbenodigdheden. Tussen theorie en praktijk gaapte echter een flinke kloof. Allereerst zag de landbouwovereenkomst er op papier wellicht mooi uit, maar de Britten hanteerden de stelregel “eerst zien, dan geloven”: de eerste proefzending van varkens naar Groot-Brittannië was immers ook mislukt. Ten tweede waren in juni 1916 bij de Britse blokkadebureaucraten de implicaties van Posthuma’s mededeling in de *Staatscourant* van 10 mei ten volle doorgedrongen. De reactie van de Admiraliteit liet niet lang op zich wachten: alle schepen met regeringslading (of dat nu veevoer, kunstmest of graan (!) was) die Geallieerde wateren passeerden werden onverbiddelijk aangehouden: Posthuma’s eigen nachtmerriescenario, begin april aan de ministerraad gepresenteerd, leek daarmee werkelijkheid te worden. Loudon drong continu bij zijn collega aan om zijn *Staatscourant*-communiqué in te trekken, maar Posthuma leek zich steeds feller vast te bijten in “zijn” regeringsaanvoeren veevoer en kunstmest. Tegenover Loudon hield hij vol dat het enige wat er eigenlijk veranderd was ten opzichte van de situatie van voor 10 mei de uitschakeling van reders en importeurs was, en daardoor de prijzen van de ingevoerde goederen sterk gedaald waren. Bovendien zou de regering zich in zijn aanvoeren beperken tot de maxima die door de NOT met de Britten overeen gekomen waren, en moesten kopers van regeringsgoederen nog altijd een NOT-contract ondertekenen.¹⁴⁴ Tegelijkertijd gooide hij echter olie op het vuur door zonder overleg met de Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland, LEB, NOT, of Buitenlandse Zaken, uitvoerconsenten te verlenen voor de export van 17.000 runderen naar Duitsland.¹⁴⁵ Bovendien bleek er opnieuw regeringsgraan verkocht aan Schiedamse spiritusfabrieken, die de flessen daarvan gestookte alcoholica hebben uitgevoerd naar Duitsland en België.¹⁴⁶

¹⁴⁴ NA 2.06.001/5572: Stipriaan Luisius aan Loudon, 27 juni 1916, ‘Nota aan den Heer Minister van Buitenlandsche Zaken’; idem: Everwijn aan Oppenheimer, 1 juli 1916, met bijgevoegd een ongedateerd memorandum van Everwijn; idem: Oppenheimer aan Snouck Hurgronje, 7 juli 1916; idem: Snouck Hurgronje aan Oppenheimer, n.d. [omstreeks 10 juli 1916]. Onder andere de “Riouw” (SMN) werd aangehouden: Hoogendijk, ‘Een reis om de wereld’, 198-200.

¹⁴⁵ Dagboek Van Aalst, 23 mei 1916, 262-263; 30 mei 1916, 263-264; NA 2.06.079/1245: UC 9 juni 1916, 116, 121.

¹⁴⁶ Zie paragraaf 3 van dit hoofdstuk.

De Britse regering reageerde op dit alles furieus, en Oppenheimer maakte in een lange brief aan Everwijn, vanaf het begin van de oorlog zijn vaste aanspreekpunt op het ministerie van LNH, duidelijk hoe de vlag er in Londen bij hing:

*Public opinion in England believes that Holland has for some considerable time been the basis of supply to our enemies and various actions and omissions for which our public opinion holds the Netherland Government responsible, tend to confirm that popular belief. [...] They will regard this [het Agricultural Agreement, SK] as a further concession and as a further proof that the amount of feeding stuffs necessary for home consumption in Holland has been fixed too high; that it enables Holland to breed large amounts of cattle (and meat) for sale to Germany. The recent licence to export 17,000 head of cattle to Germany justifies our critics. Our public opinion would under these circumstances make its voice heard in no doubtful terms, if His Majesty's Government consented to a transfer of consignment of all feeding stuffs from the Trust to the Netherland Government. [...] If our arrangement with the Trust, and if the recently concluded agricultural arrangement are faithfully adhered to, I believe personally that His Majesty's Government has no intention at present of opening up the question of the ration of feeding stuffs for Holland. Should, however, any valuable part of this arrangement be interfered with by the Netherland Government then the whole question of feeding stuffs and fertilizers will immediately be opened up – with what result I leave you to imagine.*¹⁴⁷

Everwijn zelf beschouwde de brief, bepaald geheel onterecht, als '[e]en soort economisch ultimatum' om de aanvoer van veevoer onmiddellijk weer aan de NOT over te dragen.¹⁴⁸ Nieuw was de Britse eis dat ook graan en meel, vanaf het begin van de oorlog door de regering aangevoerd, voortaan onder Trust-zorg zou moeten vallen, om nieuwe incidenten met ongewenste doorvoer van regeringsgraan voortaan uit te voorkomen.¹⁴⁹ Op de achtergrond was bovendien nog een nieuwe controverse gerezen. De Uitvoerende Commissie had met de Britse regering namelijk afgesproken geen goederen af te geven aan personen of instellingen op de zogenaamde Statutory Black List, de Britse "zwarte lijst" van personen die er van verdacht werden als tussenpersoon voor de vijand op te treden. In ruil voor deze afspraak had de UC inspraak gekregen in de samenstelling van die lijst, en slaagde er dus zo in af en toe ten onrechte door de Entente verdachte handelaars van deze lijst af te laten voeren.¹⁵⁰ Maar de regering kon uit neutraliteitsoverwegingen personen op de Britse Statutory Black List de aankoop van aan haar geconsigneerd graan niet weigeren, hetgeen voor Londen niet acceptabel was. De zaak zat dus muurvast.

Uitgerekend Kröller, die zich na de *Agricultural Agreement*-onderhandelingen steeds duidelijker manifesteerde als Posthuma's rechterhand, speelde een hoofd-, maar ook een

¹⁴⁷ NA 2.06.001/5572: Oppenheimer aan Everwijn, 21 juni 1916, 'confidential'.

¹⁴⁸ Aantekening van Everwijn, 24 juni 1916, bij idem. Ook bij de UC kwam een boze brief van Oppenheimer binnen: NA 2.06.079/1245: UC 16 juni 1916, 163-164; Oppenheimer aan Van Vollenhoven, 13 juni 1916 no.2181, bijgevoegd bij UC 16 juni 1916.

¹⁴⁹ NA 2.06.079/1605, XXIVc, 18 augustus 1916, 11-13.

¹⁵⁰ Zie voor deze *Statutory Black List* Siney, *Allied Blockade*, 144-145. De afspraak met de Britse regering is verrat in NA 2.06.079/1243: 'Memorandum' [n.d.], bijgevoegd bij UC 21 maart 1916.

dubbelrol in de onderhandelingen tussen de verschillende Nederlandse partijen (Buitenlandse Zaken, LNH, Graanbureau en NOT) over vorm en inhoud van het Nederlandse antwoord aan Oppenheimer. Aan de ene kant moedigde hij Posthuma, die zich in juli opnieuw ernstig overspannen ver van het Haagse gekrakeel in Ruurlo (Overijssel) had teruggetrokken¹⁵¹, aan om hoog in te zetten en vast te houden aan “zijn” regeringsaanvoer. Dit zal zijn status bij de minister zeer hebben verhoogd (te meer omdat hij als zich NOT-man zo afzette tegen de maatregelen van de Trustmaatschappij), maar zijn gestook was ook ingegeven door eigenbelang. Samen met zijn investeringspartner Willem Westerman (Kröller was grootaandeelhouder en de belangrijkste debiteur van Westermans Robaver¹⁵²) had hij flink geïnvesteerd in verscheidene Zuid-Amerikaanse bedrijven, waardoor hij anno 1916 de belangrijkste importeur van veevoer en kunstmest in Nederland was. Maar twee van die bedrijven (Weil Hermanos & Cia en Bunge y Born) stonden op de Britse Statutory Black List. Kröller hoopte zijn invloed bij Posthuma te kunnen gebruiken om de regering graan bij zijn eigen bedrijven te laten kopen en vervoeren, waardoor het dus dubbel in zijn belang was dat deze aanvoer in handen van de regering bleef.¹⁵³ Maar hoewel Kröller dus de lijn-Posthuma steunde, wilde hij tegelijkertijd de NOT niet helemaal afvallen, waarschijnlijk uit angst anders verantwoordelijk te worden gehouden voor de mislukking van de Trustmaatschappij. Daarom smeerde hij de UC in het algemeen en zijn grote rivaal Van Aalst in het bijzonder voortdurend stroop om de mond, waardoor allerlei rare misverstanden ontstonden tussen de Uitvoerende Commissie en de beide betrokken ministeries.¹⁵⁴

Aan Britse kant had ook Francis Oppenheimer een persoonlijk ijzer in het vuur, maar zijn positie is eenduidiger dan die van Kröller. Tot zijn grote woede en teleurstelling was Oppenheimer geheel buiten de onderhandelingen over de oprichting van het LEB gehouden, terwijl juist hij wel een diplomatiek succesje kon gebruiken. De aanhoudende publiciteitscampagne in Britse kranten tegen de “softe” blokkadepolitiek was zich in de zomer van 1916 namelijk steeds specifiek gaan richten op een aantal medewerkers van het Britse Foreign Office met Duitse wortels. De *Morning Post* vroeg zelfs in niet mis te verstane bewoordingen om Oppenheimers ontslag.

[A]lthough he is of course an Englishman, yet the fact that he must through his residence in Germany have many friends and possibly relatives there, puts an almost inhuman strain upon his sensibilities. Has the Foreign Office ever reflected how cruel it is to Sir Francis Oppenheimer? [...] Holland is at present of crucial importance to the Allies, and

¹⁵¹ De Valk en Van Faassen (red.), *Dagboek De Beaufort II*, 12 mei 1916, 800.

¹⁵² Houwink ten Cate, *Mannen van de Daad*, 56.

¹⁵³ Oppenheimer vermoedde al dat Kröller stennis schopte om zijn eigen belangen te beschermen. NA 2.06.001/5572: Generale staf aan Everwijn, n.d., ‘Telefoongesprek op 21 Juli 1916 tusschen Sir Francis Oppenheimer (a) en den Franschen Gezant (b).’ Cf. BNA FO 382/211, 690622: Johnstone aan Crowe, 16 januari 1915.

¹⁵⁴ Omdat het compromisvoorstel van Kröller afkomstig was, vormde hij het aanspreekpunt voor de verschillende betrokken ministers en de NOT. Daarbij liet hij wel eens bepaalde belangrijke details weg, wat resulteerde in onderling onbegrip en ruzies. NA 2.06.079/1246: UC 4 augustus 1916, 199-203, 214; UC 8 augustus 1916, 221-223; Van Aalst aan Oppenheimer, 7 augustus 1916, bijgevoegd bij UC 8 augustus 1916; UC 11 augustus 1916, 265-274; NA 2.06.079/1246: UC 22 augustus 1916, 51-8; Van Aalst aan Oppenheimer, 19 augustus 1916 (2x), bijgevoegd bij UC 22 augustus 1916.

*the essence of its importance is in these commercial questions, which are silently deciding the war. Our record in Holland has been melancholy; our failure hitherto lamentable. We do not desire to enter into details; but we venture to advise the Foreign Office that it should not only overhaul very severely its policy but select with more care its Diplomatic and Consular staff.*¹⁵⁵

Dit verklaart vorm en inhoud van Oppenheimers ultimatum: door te eisen dat veevoer én graan voortaan onder de NOT vallen (en voor beide artikelen rantsoeningovereenkomsten in het vooruitzicht te stellen) wil hij zichzelf weer terug in het centrum van de Nederlands-Britse onderhandelingen plaatsen.¹⁵⁶ Zijn baas Alan Johnstone hielp mee, en liet zowel Loudon, Van Aalst als Krölller weten dat Groot-Brittannië niet zou tolereren dat de Nederlandse regering (lees: Posthuma) de uitvoering van de *Agreements* met de NOT en het LEB op enigerlei wijze dwars zou zitten, en dat zijn land met een economische blokkade of zelfs een invasie de naleving ervan zou afdwingen.¹⁵⁷ Na die laatste mededeling, zo liet Van Aalst met sardonisch genoegen aan zijn UC-collegae weten, spoedde de corpulente Krölller zich naar een restaurant om een zware lunch te gebruiken: op de nuchtere maag verdroeg hij deze onheilstijdingen maar bar slecht.¹⁵⁸

Johnstones mededeling werkte niet alleen op Kröllers maag, maar ook op zijn brein. Hij begon namelijk in te zien dat Posthuma's positie echt niet meer vol te houden was. Daarom stelde hij de UC een compromisoplossing voor die de NOT, de minister, de Britten én hemzelf tevreden zou moeten stellen. Waarom, aldus Krölller, verdelen we de aanvoer van veevoer niet gewoon *fifty-fifty*, waarbij de regering de helft aanvoert en distribueert en de NOT de andere helft? Zo staat Nederland 'op twee beenen': als de Britten nog eens besluiten om óf de Nederlandse regering, óf de NOT onder druk te zetten door de aanvoer van veevoer af te knippen, bleef er in ieder geval nog een deel over.¹⁵⁹ Kröllers voorstel bevatte geen oplossing voor de aanvoer van graan: Loudon was namelijk mordicus tegen graanaanvoer door de NOT. Hij wilde per se niet dat de Trustmaatschappij ook voor graan een rantsoen zou afsluiten. Bovendien stond in hetzelfde *Agreement* waarnaar de Britten inzake veevoer zo krampachtig naar verwezen zwart op wit dat 'grain and meal thereof' aan de regering geconsigneerd zou zijn en blijven. De Britten weigerden om Kröllers verdelingsplan te aanvaarden zolang de graanaanvoer er geen onderdeel van uitmaakte, als de NOT niet door de regering in staat zou worden gesteld elk facet van aanvoer en verkoop te controleren, en als er verkocht kan worden aan personen op de Statutory Black List.¹⁶⁰

¹⁵⁵ *The Morning Post*, 21 augustus 1916. De aanvallen van dit blad op Oppenheimer stonden overigens bepaald niet op zichzelf; ook andere kranten deden er lustig aan mee. Als gevolg van deze perscampagne werd de positie van Oppenheimer zelfs in Britse Lagerhuis ter discussie gesteld. Oppenheimers inzet en vaderlandslievendheid werden daar echter verdedigd door Robert Cecil. Oppenheimer, *Stranger Within*, 275-278.

¹⁵⁶ BPNL IV, doc. no. 604, 604: Loudon aan De Marees van Swinderen, 16 augustus 1916, idem, doc. no. 612, 620-622: Loudon aan J.P. graaf van Limburg Stirum, 5 september 1916, citaat op 620-621).

¹⁵⁷ BNA FO 382/787/114226: Foreign Office aan Johnstone, 30 juni 1916.

¹⁵⁸ NA 2.06.079/1247: UC 18 augustus 1916, 23-24.

¹⁵⁹ NA 2.06.079/1245: UC 4 juli 1916, 271-274, citaat op 273.

¹⁶⁰ NA 2.06.079/1246: UC 11 juli 1916, 31-4; UC 18 juli 1916, 68; UC 21 juli 1916, 101-110; UC 25 juli 1916, 129; UC 15 augustus 1916, 288, 302-303; NA 2.06.079/1247: UC 18 augustus 1916, 16-21, 23-26; Oppenheimer aan

Dit dilemma werd echter op typisch Loudoniaanse wijze opgelost. Afgesproken werd dat het Graanbureau, verantwoordelijk voor de graaninkopen, de NOT een serie brieven zou sturen met daarin de namen van de Noord- en Zuid-Amerikaanse leveranciers. Van Aalst zou vervolgens die brieven laten zien aan de Britse Legatie, die (onder voorbehoud van verdere wijzigingen) namen zou mogen schrappen die op de Black List voorkomen. Johnstone en Oppenheimer zouden vervolgens tegenover Van Aalst namen “suggereren” die hun plaats zouden kunnen innemen: daarmee was het Black List-probleem opgelost.¹⁶¹ Voor de aanvoer van veevoer werd gekozen voor Kröllers *fifty-fifty*-oplossing, waarbij de distributie van het regeringsdeel in handen bleef van het Graanbureau maar de aanvoer en verkoop van alle veevoer gecontroleerd zou worden door de NOT.¹⁶² Eind augustus waren ook de Britten akkoord, en daarmee leek de hele zaak eindelijk achter de rug te zijn: ook de meer dan dertig Nederlandse schepen met regeringslading die door de Britten aan de ketting gelegd waren werden weer vrijgelaten.¹⁶³ Maar de rust aan het landbouwfront zou niet lang duren.¹⁶⁴

6.9 – Alle moeite voor niets?

Want het bleek al snel dat het LEB grote moeite had om aan de voorwaarden van het *Agricultural Agreement* te voldoen. Dat lag deels aan de Britse marine, die niet voldoende schepen kon of wilde vrijmaken om de landbouwtransporten uit Nederland te bewaken. In de periode van 24 juni tot en met 10 september 1916 werden niet minder dan acht schepen getorpedeerd en twee anderen opgebracht naar de Duitse marinebasis Zeebrugge.¹⁶⁵

Maar ook de weerstand die het *Agricultural Agreement* in Nederland opriep was een belangrijke factor in de aanvankelijk zeer teleurstellende resultaten (zie tabel 6.4

Van Aalst, 17 augustus 1916 no. 3246 ‘very urgent’, bijgevoegd bij UC 18 augustus 1916; Oppenheimer aan Van Aalst, 18 augustus 1916 no. 3259, bijgevoegd bij UC 22 augustus 1916; UC 22 augustus 1916, 51-3.

¹⁶¹ NA 2.06.079/1605, XXIVc: 24 augustus 1914, 23-26, 28; NA 2.06.079/1246: UC 25 juli 1916, 113; UC 1 augustus 1916, 169-173, 190; Oppenheimer aan Van Aalst, 29 juli 1916, no. 2932, ‘very urgent’, met bijgesloten Oppenheimer aan Snouck Hurgronje, 27 juli 1916, bijgevoegd bij UC 1 augustus 1916.

¹⁶² BPNL IV, doc. nr. 604, 602-612: Loudon aan De Marees van Swinderen, 16 augustus 1916, met bijgevoegd Loudon aan Johnstone, 7 augustus 1916, met bijgevoegd Oppenheimer aan Snouck Hurgronje, 27 juli 1916; Oppenheimer aan Van Aalst, 29 juli 1916; Loudon aan Johnstone, 7 augustus 1916 en Johnstone aan Loudon, 9 augustus 1916. Cf. BNA FO 382/787, 132358: telegram Johnstone aan Grey, 8 juli 1916 no. 757.

¹⁶³ Op 23 augustus 1916 kreeg De Marees van Swinderen van Eyre Crowe de melding dat de aangehouden schepen met regeringsgoederen zouden worden losgelaten. BPNL IV, doc. nr. 608, 615-616: De Marees van Swinderen aan Loudon, 24 augustus 1916. Cf. NA 2.06.079/1247: UC 25 augustus 1916, 74-77.

¹⁶⁴ Naast het *Agricultural Agreement* werden er ook akkoorden gesloten met visserijorganisaties over een LEB-achtige oplossing, waarbij de BGTA ongeveer de helft van de voor uitvoer beschikbare vangst zou opkopen. De bemoeienissen van de NOT met deze visserij-akkoorden was minimaal, en ze blijven in dit boek daarom buiten beschouwing. Zie voor meer informatie Gouda, *Nederlandse zeevisserij*; Loomeijer, ‘Nederlandse zeevisserij’; Anton, *Seefischerei der Niederlande*; Moeyes, *Buiten schot*, 202-207; Van Manen, *NOT III*, 371-382; Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog II*, 129.

¹⁶⁵ Halpern, *Naval History*, 351; Watson, *Britain's Dutch Policy*, 141. Het eerste konvooi vertrok op 26 juli 1916. Schepen van de Harwich Force onder Commodore Reginald Tyrwhitt waren verantwoordelijk voor het beschermen van de transportschepen. Volgens Tyrwhitt’s biograaf waren de ‘beef trips’ tussen Nederland en Groot-Brittannië ‘a principal – and often blasphemously execrated – activity of the Harwich Force’. Patterson, *Tyrwhitt of the Harwich force*, 168. Cf. Frey, ‘Trade, Ships’, 550.

hieronder).¹⁶⁶ De eerste poging om "vroeg" aardappelen naar Groot-Brittannië uit te voeren hadden een verlies van 100.000 gulden opgeleverd, waarop de Aardappelenvereniging en de Vereniging Groenten-Centrale besloten geen goederen meer naar Groot-Brittannië uit te voeren.¹⁶⁷ Ook de Boter-, Kaas- en Eierenverenigingen lagen dwars. Alleen de Varkensvleeschvereniging, die op de Britse markt een heel behoorlijke prijs had bedongen, bleef de landbouwovereenkomst en dus het LEB onvoorwaardelijk steunen.¹⁶⁸

Het LEB-bestuur had zijn de macht om haar onwillige leden tot medewerken te dwingen: als federatie lag alle macht in principe bij de deelnemende Verenigingen. Om het allemaal nog wat ingewikkelder te maken, waren er ook exporteurs die helemaal geen Verenigings-lid waren en zich dus volstrekt onafhankelijk tegenover het LEB konden opstellen. Hoewel theoretisch gezien alleen Verenigings-leden een exportvergunning bij de desbetreffende Rijkscommissie van Toezicht konden afhalen, bleek dat in de praktijk eigengereide Rijkscommissie-leden meer dan eens vergunningen afgaven aan "kleine zelfstandigen".¹⁶⁹ Daarom verzocht Linthorst Homan Posthuma begin augustus 1916 om hulp: als hij de Rijkscommissies van Toezicht zou kunnen aansporen om de Verenigingen strakker in het gareel te houden en Verenigings-lidmaatschap verplicht zou stellen, kon het LEB 'als eenige vertegenwoordiger der belanghebbenden' optreden.¹⁷⁰ Maar Posthuma liet weten de ontwikkelingen aangaande het LEB weliswaar met belangstelling te volgen, maar van mening te zijn dat 'de Regeering direct noch indirect bij het tot stand komen van regelingen, als hier bedoeld, hare medewerking kan verleenen'.¹⁷¹ Het LEB was een particulier initiatief, tegen de zin van Posthuma in opgericht, en mocht dus zijn eigen boontjes doppen.

Tabel 6.4: Export van Nederlandse boter en kaas naar Groot-Brittannië en Duitsland, april-september 1916

	Export van boter naar:				Export van kaas naar:			
	Groot-Brittannië		Duitsland		Groot-Brittannië		Duitsland	
	ton	%	ton	%	ton	%	ton	%
April	10	0,3	3.798	99,7	31	1,0	3.127	99,0

¹⁶⁶ Frey, 'Anglo-Dutch relations', 64.

¹⁶⁷ ZDH ZEG/758, 171-174: Jenquel aan Frisch, 3 augustus 1916 [HAS].

¹⁶⁸ NA 2.06.079/1811: Notulen Algemeen Bestuur LEB, 24 juli, 21 augustus 30 augustus 1916; NA 2.06.079/1809: Notulen Dagelijks Bestuur LEB, 20 juli 1916. De Britten klaagden desondanks dat er te weinig varkensvlees was uitgevoerd, en dreigden met 'very stringent measures' als er geen verbetering in de situatie kwam. BNA FO 382/738: telegram Grey aan Johnstone, 27 september 1916 no. 1829.

¹⁶⁹ NA 2.06.079/1811: Notulen Algemeen Bestuur LEB, 2 augustus 1916; NA 2.19.120/608: 'Spoedvergadering' Koninklijk Nederlandsch Landbouwcomité, 22 augustus 1917, 54-57. Cf. Broekema, 'Landbouw', 292-293. Zie over de rol van de Rijkscommissies van Toezicht hoofdstuk 5, paragraaf 7.

¹⁷⁰ NA 2.06.079/1811: Notulen Algemeen Bestuur LEB, 2 augustus 1916. Cf. NA 2.06.079/1813: Linthorst Homan aan Posthuma, 13 juli 1916 en idem, 14 juli 1916.

¹⁷¹ NA 2.06.079/1815: Posthuma aan Linthorst Homan, 31 juli 1916 no. 18902 afd. Directie van den Landbouw. ALGIMEX-directeur Jencquel meldde, dat de LEB-vergadering waarin Posthuma's brief besproken werd, 'den Eindruck eines Begräbnisses erster Klasse gemacht habe.' ZDH ZEG/758, 171-174: Jencquel aan Frisch, 3 augustus 1916 [HAS].

Mei	77	1,6	4.592	98,4	31	0,3	9.072	99,7
Juni	31	0,7	4.221	99,3	46	0,4	11.520	99,6
Juni	74	2,4	2.996	97,6	168	1,7	9.554	98,3
Augustus	278	9,7	2.577	90,3	585	6,9	7.857	93,1
September	373	15,8	1.984	84,2	667	8,5	7.168	91,5

Bron: Leverton Harris aan Foreign Office, 23 augustus 1916, PRO FO 382/737 no. 166925, Rew aan Foreign Office, 21 december 1916, PRO FO 382/738, no. 259088. Nota bene: In het *Agricultural Agreement* (vgl. tabel 6.3) was afgesproken dat minimaal 25% van de boter en minimaal 35% van de kaas naar Groot-Brittannië zou worden uitgevoerd.

Loudon was, in tegenstelling tot Posthuma, wel een groot voorstander van het *Agricultural Agreement* met de Britten.¹⁷² Het was dan ook een regeling naar Loudons hart: de goede Nederlands-Britse verhoudingen waren intact gebleven en, belangrijker, de regering was er formeel niet bij betrokken geweest. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat hij zijn ministeriële collega had overreden of zelfs gedwongen om, weliswaar tegen heug en meug, toch het LEB te hulp te schieten.¹⁷³ Om te voorkomen dat de regeringssteun aan de particuliere LEB zou kunnen worden uitgelegd als on-neutraal, ging deze schuil achter de zogeheten Distributiewet van 19 augustus 1916.¹⁷⁴ Deze wet ontnam de distributie van levensmiddelen, grondstoffen, brandstoffen en huishoudelijke artikelen aan het gezag van de gemeenten: voortaan was zij de taak van de centrale overheid. De regering zou, zo werd gehoopt, met strakkere hand het aanleggen van voorraden en de distributie daaruit ter hand nemen, zodat achterhouding en prijsopdrijving voorkomen konden worden en de beschikbare voorraden naar rato over de Nederlandse gemeenten konden worden verdeeld.¹⁷⁵ Omdat de minister zelf al het extra werk dat hierbij kwam kijken niet aan wilde (of, gezien zijn gezondheidstoestand, aankon), stelde hij een Commissie van Bijstand inzake de Uitvoering der Distributiewet 1916 samen, die op 1 september aantrad.¹⁷⁶ Deze Commissie bestond uit Schim van der Loeff, die daartoe ontslag nam als Kamerlid, Reitsma, die nauw betrokken was geweest bij de oprichting van het LEB en Kröller, die informeel de leiding kreeg.¹⁷⁷ Dit driemanschap zag, in het geval van Kröller en Schim van der Loeff na

¹⁷² BPNL IV, doc. nr. 612, 620-622: Loudon aan Van Limburg Stirum, 5 september 1916.

¹⁷³ Loudon, zo vermelden de notulen van de LEB-bestuursvergadering, vond het 'van groot nationaal belang, dat het L.E.B. de haar gestelde taak in vollen omvang kan uitvoeren'. A 2.06.079/1811: Notulen Algemeen Bestuur LEB, 2 augustus 1916.

¹⁷⁴ *Staatsblad* no. 416. Uiteraard was de Distributiewet 1916 ook (en zelfs vooral) bedoeld om het distributieapparaat te centraliseren en zo maatschappelijke onrust weg te nemen door een betere en eerlijker verdeling van steeds schaarser en duurder wordend voedsel te zorgen te zorgen. Dat aspect van de wet valt echter grotendeels buiten het bestek van dit boek. Zie daarvoor bijvoorbeeld Van Dongen, *Revolutie of integratie*, 360-364.

¹⁷⁵ Moeyes, *Buiten schot*, 276-277; Van Meurs, 'Levensmiddelen-politiek', 234; Peereboom Voller, *Distributiewetgeving*, 30-34; Van Dongen, *Revolutie of integratie*, 361; Abbenhuis, *Art of staying neutral*, 188-189.

¹⁷⁶ Smidt, *De regulering*, 30-31

¹⁷⁷ Nijhoff, *Miljoenen, macht en meesterwerken*, 253. De Duitse Legatie zag in dat één van de belangrijkste doelen van de Bijstandscmissie was om via een omweg de regering de middelen in hand te geven om de Vereenigingen, Rijkscommissies e.d. te dwingen om zich aan de voorwaarden van het *Agreement* te houden.

enige aarzeling, de noodzaak van een goed werkende LEB-overeenkomst in en gebruikten de Distributiewet om producenten én exporteurs te dwingen zich te conformeren aan de LEB-maatregelen.¹⁷⁸ Langzamerhand kwam er enige verbetering in de werking van het *Agricultural Agreement*, maar de Britten hadden nog altijd weinig reden tot tevredenheid.¹⁷⁹

Want hoewel de Nederlandse hervormingen wel degelijk enig effect hadden, duurde het even voordat de Bijstandscommissie, in samenwerking met het LEB, greep kreeg op de Vereenigingen en de Rijkscommissies van Toezicht. Bovendien was ook Berlijn de uitvoering van het *Agricultural Agreement* actief gaan dwarsbomen. Uiteraard bezag de Duitse regering de onderhandelingen van NOT en LEB met de Britten (waarvan bepaalde details, zeer tegen de zin van de onderhandelaars, in de pers terecht waren gekomen) met stijgende verontwaardiging.¹⁸⁰ Een officiële reactie bleef echter lang uit. Linthorst Homan had Gneist al eind mei 1916 ingelicht over de stand van zaken en de Duitse handelsattaché daarbij op het hart gedrukt dat Nederland geen keus had en Berlijn de situatie dus maar moest accepteren.¹⁸¹ Bovendien was mét de landbouwovereenkomsten in ieder geval de helft van de Duitse import nog gered, terwijl zónder overeenkomst Groot-Brittannië alle landbouwexport onmogelijk zou maken.¹⁸² En omdat het dus in hun eigen belang was dat het *Agricultural Agreement* zou worden nageleefd, wilden de Nederlanders garanties dat de landbouwtransporten niet zouden worden aangevallen door Duitse duikboten. Met dat doel was Kröller in het gezelschap van Reitsma begin juli naar Duitsland vertrokken.¹⁸³ Opvallend genoeg had het duo een boodschap bij zich van Loudon: de Nederlanders zouden bereid zijn tot substantiële, maar niet gespecificeerde, concessies in ruil voor formele Duitse erkenning van het *Agricultural Agreement*.¹⁸⁴

In Berlijn aangekomen bleek dat de Duitse regering nog geen definitief standpunt bepaald had ten opzichte van het Anglo-Nederlandse landbouwakkoord. De Duitse

ZDH ZEG/740, 139-146: Arthur Goldschmidt, 'Bericht No. 1', 28 september 1916 [HAS]. Een duidelijke aanwijzing daarvoor is dat oorspronkelijk niet Kröller, maar Linthorst Homan het officieuze voorzitterschap van de Bijstandscommissie op zich zou nemen, maar deze moest afhaken omdat hij al zo veel functies bekleedde. *Verslagen* vol. X, 70.

¹⁷⁸ Dagboek Van Aalst, 10 juni 1916, 266-267.

¹⁷⁹ Oppenheimer waarschuwde zowel Kröller als Van Vollenhoven eind september dat het *Agricultural Agreement* 'niet werkte, zoals het behoort', en stelde 'grootte moeilijkheden' in het vooruitzicht als de Nederlanders niet meer werk zouden maken van de goede uitvoering van het verdrag. NA 2.06.079/1248: UC 29 september 1916, 116-117.

¹⁸⁰ BNA FO 382/737, 136154: Leverton Harris aan Cecil, 13 juli 1916; NA 2.06.079/1605, XLVIII, 23 juni 1916, 15.

¹⁸¹ NA 2.06.079/1245: UC 30 mei 1916, 72.

¹⁸² Dit argument gebruikte Loudon ook tegenover de Nederlandse gezant in Wenen, W.M. van Weede, die instructies vroeg over hoe te reageren op Oostenrijkse krantenberichten over het *Agricultural Agreement*. BPNL IV, doc. nr. 571, 570: Van Weede aan Loudon, 4 juli 1916; idem, doc. nr. 576, 573: Loudon aan Van Weede, 10 juli 1916.

¹⁸³ NA 2.06.079/1246: UC 21 juli 1916, 102-103; Dagboek Van Aalst, 30 juni 1916, 275-276. Gevers was voor deze missie tot zijn grote woede gepasseerd, vermoedelijk omdat hij de neiging had zich te meegaan tegenover zijn Duitse gastheren op te stellen. NA 2.05.23/841, 34049: Gevers aan Loudon, 11 juli 1916 no. 11525/4401.

¹⁸⁴ ZDH ZEG/812, 146-147: Von Kühlmann aan Bethmann Hollweg, 10 juli 1916; BAP, Rdl/18835, 37-42: Ruge aan Helfferich, 7 oktober 1916. [HAS].

Admiralstab, die in een politieke strijd verwickeld was met onder andere het *Auswärtiges Amt* over een nieuwe, niets ontziende duikbootcampagne tegen de Geallieerden (met alle risico's van dien voor de neutralen), stond een harde lijn voor: zij wilde alle landbouwtransporten genadeloos naar de bodem van de zee jagen, zodat Groot-Brittannië geen voordeel zou trekken uit de Nederlandse landbouwproducten.¹⁸⁵ Anderen, waaronder de Duitse gezant in Nederland, Richard von Kühlmann, stelden voor pragmatisch met de door het *Agricultural Agreement* ontstane situatie om te gaan. Allereerst was hij, evenals zijn superieuren bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, geen voorstander van een nieuwe duikbootoorlog, omdat hij vond dat zo'n gevaarlijke gok veel meer risico's met zich meebracht dan voordelen zou kunnen opleveren. Met duikboten het *Agricultural Agreement* torpederen leek Von Kühlmann bovendien een zinloze oplossing want, zoals Kröller en Reitsma in Berlijn al duidelijk hadden proberen te maken: zonder *Agricultural Agreement* zou de NOT noch de Nederlandse regering veevoer of kunstmest mogen importeren en zou, na een korte periode van vleesovervloed door massale slachting, de Nederlandse landbouwuitvoer naar Duitsland helemaal opdrogen.¹⁸⁶

Er waren ook financiële redenen om juist wel met de Nederlanders om de tafel te gaan zitten. Begin 1916 was de koers van de Duitse Rijksmark ten opzichte van de gulden bijvoorbeeld 42 procent gedaald ten opzichte van begin augustus 1914. En hoewel de koersval door de centralisatie in de Duitse aanvoeren uit neutrale landen (in Nederland o.a. resulterend in de oprichting van de ALGIMEX) tot staan gebracht was, importeerde Duitsland nog altijd veel meer uit neutrale landen dan zij er naar exporteerde. De ongelijke betalingsbalans zorgde er wel voor dat Duitse aankopers hun toevlucht moesten nemen tot Nederlandse banken om daar de guldenkredieten te krijgen die ze nodig hadden om de Nederlandse boeren af te betalen. Ook verkocht de Duitse centrale bank een deel van haar goudvoorraad, en zorgde de Amerikaanse geldmarkt voor een behoorlijke toevoer van neutrale deviezen. Deze deviezenhandel was echter in de eerste helft van 1916 door de Britten aan banden gelegd (iets wat in het volgende hoofdstuk nader behandeld zal worden), en de goudvoorraad was bepaald niet onuitputtelijk. Tot de zomer van 1916 was het de Duitsers goeddeels gelukt om met een combinatie van contanten en kredieten van Nederlandse banken de importen te financieren, maar de vraag was hoe lang dat nog zou duren.¹⁸⁷ Die was des te prangender, omdat de Duitse oogst van 1916 wegens gebrek aan voldoende mankracht en voedingstoffen bijzonder mager was uitgevallen.¹⁸⁸ De Zentral Einkauf Gesellschaft zag daarom mogelijkheden: een tegenakkoord met Nederland zou betekenen dat er afspraken konden gemaakt over de verplichte levering van *alle*

¹⁸⁵ NA 2.06.079/1811: Notulen Algemeen Bestuur LEB, 24 juli 1916; NA 2.06.001/5574: Linthorst Homan aan Everwijn, 27 juli 1916 no. 10508; NA 2.06.079/1246: UC 21 juli 1916, 104.

¹⁸⁶ Gargas, *Kriegswirtschaftliche Probleme*, 27-29.

¹⁸⁷ Frey, 'Deutsche Finanzinteressen', 341-346. Feldman, *The Great Disorder*, 30-39, 44-45; Gijswijt, 'Neutraliteit en afhankelijkheid', 25. Begin 1916 betrok Nederland maandelijks voor 30 à 40 miljoen *Reichsmark* aan goederen uit Duitsland, maar Duitsland kocht voor maandelijks meer dan 100 miljoen gulden aan Nederlandse producten. Eind oktober 1916 zouden Nederlandse banken aan Duitsland al zo'n 400 à 500 miljoen gulden geleend hebben.

¹⁸⁸ De Duitse aardappelooft was in 1916 bijzonder slecht geweest, hetgeen de import uit neutrale landen van des te groter belang maakte.

landbouwgoederen aan een gecentraliseerde Duitse inkoopcoöperatie, en wellicht zelfs over de te betalen prijzen.¹⁸⁹

In juli 1916 vonden op deze basis al de eerste gesprekken plaats tussen vertegenwoordigers van verschillende Duitse *Kriegsgesellschaften* en ministeries (met een hoofdrol voor ZEG en ALGIMEX) en de LEB plaats. Maar omdat de LEB niet in staat werd geacht zich aan afspraken te kunnen houden (het Britse *Agricultural Agreement* stond immers op het punt te mislukken, dus waarom zou een “Duitse variant” wel succesvol zijn?) en beide partijen te hoge eisen stelden, werden de onderhandelingen al vrij snel weer afgebroken.¹⁹⁰ Daarmee leek het *Agricultural Agreement* alsnog én definitief te mislukken. Omdat er met de Duitsers nog geen afspraken gemaakt waren gingen de aanhoudingen en torpederingen van de schepen met landbouwgoederen op de Noordzee gewoon door, en bleven Duitse opkopers hogere prijzen bieden om Verenigings-leden er van te overtuigen de bepalingen van het LEB aan hun laars te lappen. Dit alles verergerde de problemen voor de LEB. In oktober 1916 werd het ook de Britse regering te veel. Grey verklaarde in een giftige brief aan Loudon dat het volgens de Entente de schuld was van de Nederlandse regering dat het *Agreement* mislukt was, omdat deze de LEB onvoldoende had gesteund. Als de regering niet snel stappen ondernam om de voorwaarden van het *Agricultural Agreement* strikt uit te voeren, zou een economische oorlog met de Entente het resultaat zijn, met alle gevolgen van dien.¹⁹¹ Om te laten zien dat het menens was, hield de Britse marine bovendien opnieuw tientallen schepen geladen met onder andere graan, maïs en kunstmest aan.¹⁹²

6.10 – Dubbelovereenkomst

Officieel was de bemoeienis van de NOT met het *Agricultural Agreement* na de oprichting van de LEB afgelopen.¹⁹³ Er waren geen banden tussen beide instellingen, behalve de persoonlijke die gevormd werden door de dubbelfuncties van Linthorst Homan en (indirect) Kröller (zie ook schema 6.1 hieronder). Vooral die laatste was zeer betrokken bij het vinden van een uitweg uit de agrarische impasse. Als *de facto* hoofd van de Commissie van Bijstand was hij, zo werd gefluisterd, een belangrijker man geworden dan minister Posthuma zelf, een positie die hij gebruikte om zowel de regeringsaanvoer als –distributie zoveel mogelijk naar zijn hand te zetten. Bovendien was hij dé man geworden die de relaties tussen de Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland aan de ene, en Duitsland en Oostenrijk aan de andere kant onderhield. Daarbij was hij, samen met Westerman,

¹⁸⁹ ZDH ZEG/812, 114-125: Ruge, 'Aktenvermerk über die Reise nach dem Haag vom 20. bis 26. Juli 1916', n.d. [HAS].

¹⁹⁰ ZDH ZEG/812, 94-95: ZEG aan Hans Karl Freiherr von Stein zu Nord- und Ostheim, onderstaatssecretaris van het Reichsamt des Innern, 27 juli 1917 [HAS]. Cf. Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 183-184.

¹⁹¹ NA 2.05.23/840, 48724: De Marees van Swinderen aan Loudon, 19 oktober 1916 no. 4599/1370, waarin bijgesloten Grey aan De Marees van Swinderen, 16 oktober 1916 no. 201435, 'confidential'. Cf. BNA FO 382/795, 199326: Aantekening van Lord Robert Cecil, 4 oktober 1916; Bell, *A history of the blockade*, 476.

¹⁹² BNA FO 382/738, 202430: telegram Johnstone aan Grey, 10 oktober 1916 no. 1269, 'Confidential'.

¹⁹³ Sterker nog: de leden van de UC waren tot eind november 1916 formeel niet eens bekend met de exacte inhoud van het *Agricultural Agreement*, hoewel zij informeel natuurlijk wel van de hoed en de rand wisten. NA 2.06.079/1248: UC 10 oktober 1916, 220-221; NA 2.06.079/1249: UC 7 november 1916, 157-161.

persoonlijk betrokken bij de ALGIMEX. Sterker nog; het duo had geregeld dat de ZEG via de Rotterdamsche Bankvereniging omvangrijke leningen had kunnen afsluiten waarmee het een belangrijk deel van de ALGIMEX-aankopen had kunnen betalen.¹⁹⁴

Krölller was langzamerhand bekeerd tot het *Agricultural Agreement*, omdat ook hij beseftte dat zonder zo'n overeenkomst zowel zijn rol in de aanvoer van graan, veevoer en kunstmest, als de Nederlands-Duitse ruilhandel verleden tijd zouden zijn.¹⁹⁵ Gelukkig voor hem ontwikkelde Westerman een plannetje om de Duitsers toch over te halen een landbouwakkoord met Nederland te sluiten. In ruil voor Duitse steun voor het *Agricultural Agreement* wilde hij een grootschalige lening aanbieden op dezelfde voorwaarden als de Britse *treasury bills*-transacties, en dus perfect "neutraal". Maar Westerman was bang dat zijn bank alleen de verantwoordelijkheid voor een Duits krediet niet zou kunnen dragen, en was bovendien als de dood dat de Britten financiële tegenmaatregelen tegen de Robaver zouden nemen als zij lucht kregen van zijn plannetje. Daarvoor zocht hij steun bij Van Aalst, informeel leider van de hele Nederlandse bankwereld. Hij overtuigde hem dat een Duits krediet, mits ingezet als *quid pro quo* voor een veiligheidsgarantie voor de landbouwtransporten naar Duitsland, in het algemeen Nederlands belang was. Van Aalst opende vervolgens, na geïntroduceerd te zijn door Westerman, geheime onderhandelingen over een lening met Samuel Ritscher, de directeur van de Dresdner Bank die ook de financiële zaken van de ZEG regelde. Van Ritscher en zijn Oostenrijkse collega Wilhelm Regendanz (een oude NHM-bekende¹⁹⁶) eiste Van Aalst, in ruil voor Nederlandse kredieten, niet alleen een garantie voor de Britse landbouwtransporten maar ook geldelijke compensatie voor de maart 1916 getorpedeerde "Tubantia", een schip van de nauw aan de NHM gelieerde Koninklijke Hollandsche Lloyd.¹⁹⁷ Als de Centralen daarmee akkoord gingen, beloofde Van Aalst, zou hij de Britten voor een *fait accompli* stellen: alle grote Nederlandse banken zouden gezamenlijk een consortium vormen en Duits schatkistpapier aannemen, in de hoop dat Groot-Brittannië het niet aan zou durven om alle Nederlandse bankiers uit wraak op de Statutory Black List.¹⁹⁸

Maar Krölller verpestte Van Aalsts plannetje. Tijdens een gesprek met de Franse gezant Allizé liet hij vallen wat Van Aalst allemaal aan het bekokstoven was, waarop de NOT-president prompt bezoek kreeg van Oppenheimer die hem zeer ernstig waarschuwde voor de gevolgen.¹⁹⁹ Kröllers *faux pas* was bepaald geen toeval: hij was bang dat door persoonlijke animositeit tussen Westerman en Van Aalst toch niets van het consortium

¹⁹⁴ Dagboek Van Aalst, 9 mei 1916, 259.

¹⁹⁵ BNA FO 382/787, 124915: Johnstone aan Robert Cecil 25 juni 1916.

¹⁹⁶ Dagboek Van Aalst, 15 september 1915, 286-287. Regendanz, een Duitser, was de afgevaardigde van de *Österreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe*.

¹⁹⁷ Ritscher en Regendanz beloofden dat de Duitse regering bij gebleken schuld aan de torpedering van de Tubantia zou betalen. Daarom werden plannen gesmeed om een internationale onderzoekscommissie de torpedering te laten onderzoeken, maar Berlijn bepaalde uiteindelijk dat die commissie pas in vreedstijd bijeen zou kunnen komen: uiteindelijk zou het tot 1921 duren. Die commissie bepaalde dat de Duitse regering de volle schuld droeg, en in 1922 maakte deze een bedrag van ongeveer 7,3 miljoen gulden over aan de KHL. Von Münching, *Koninklijke Hollandsche Lloyd*, 27-36; Visser, 'Katwijk'.

¹⁹⁸ NA 2.06.079/1248: UC 17 oktober 1916, 282.

¹⁹⁹ GAR 525/12/87: 'Verslag' door Van Aalst over zijn besprekingen betreffende een lening aan Duitse banken, n.d. [eind september, begin oktober 1916].

terecht zou komen en probeerde en passant zijn grote rivaal een hak te zetten.²⁰⁰ Hij leek zijn zin te krijgen toen enkele Nederlandse banken met grote belangen in Entente-landen - die dus het meest te verliezen zouden hebben bij plaatsing op de Statutory Black List, omdat geallieerde burgers (op straffe van wet) dan geen zaken meer met hen zouden mogen doen – verklaarden niet aan het plan van Westerman en Van Aalst mee te kunnen werken. In het bijzonder ging het om Hope & Co., de Nederlandse agent van de Bank of England, Lippman, Rosenthal & Co., dat belangen had in zowel Rusland als Groot-Brittannië, en de Twentsche Bankvereniging, die veel (textiel)zaken deed in Londen. Ook Van Aalsts mede-NHM-directeuren waren sceptisch: de Handel-Maatschappij had namelijk een behoorlijk aantal bankkantoren in de Britse koloniën, protectoraten en dominions in Zuidoost-Azië en in Entente-bondgenoot Japan. Van Aalst liet zich echter niet zomaar uit het veld slaan, en probeerde met een opvallende mededeling zowel zijn mede-directeuren als zijn collega-bankiers gerust te stellen: volgens hem zouden de Britten een initiatief geleid door “zijn” NHM niet durven te blokkeren, omdat ze bang zouden zijn dat hij anders de NOT zou opheffen.²⁰¹

Desondanks leek ook Van Aalst niet helemaal zeker van zijn zaak: hij vroeg daarom Loudon om namens de regering te verklaren dat deze het geven van een Duits krediet door de banken van nationaal belang achtte. Want, legde Van Aalst uit: zonder krediet zouden de Duitsers de landbouwtransporten torpederen, zodat de Britten het Agricultural Agreement zouden opzeggen en alle transporten van landbouwgrondstoffen naar Nederland tegenhouden, zodat er nauwelijks landbouwexport meer mogelijk zou zijn én er niet meer met Duitsland geruild zou kunnen worden om kolen, ijzer en staal te krijgen. Zonder kredieten zou Nederland dus een koude én hongerige winter tegemoet gaan! Loudon had het volste begrip voor de situatie en bewondering voor de positie waarin Van Aalst zichzelf moedwillig had gebracht, maar hij weigerde de gewenste verklaring af te leggen omdat deze niet te verenigen zou zijn met de Nederlandse neutraliteit.²⁰² Ook een verzoek om informele steun aan de nieuwe minister van financiën Anton van Gijn²⁰³, die de opgestapte Treub in februari 1916 was opgevolgd, werd afgewezen. Deze weigering had echter weinig te maken met neutraliteit: het bleek namelijk dat Van Gijn, in samenspraak met Nederlandsche Bankpresident Vissering – bepaald geen vriend van Van Aalst – een alternatief plan had bedacht: het opzetten van een Landbouwbank, onder controle van DNB, die kredieten aan Duitsland zou kunnen verlenen.²⁰⁴

Ook Kröller zat ondertussen niet stil: hij was namelijk namens “zijn” Bijstandsc commissie in het diepste geheim onderhandelingen met de ZEG begonnen over een landbouwakkoord, waarmee hij dus zowel het LEB als Van Aalst rechts inhaalde.²⁰⁵ Ongeveer tegelijkertijd besloot de Britse regering over haar persoonlijke weezin tegen Kröller heen te

²⁰⁰ Dagboek Van Aalst, 12 oktober 1916, 303.

²⁰¹ NA 2.06.079/1248: UC 29 september 1916, 118-119; Dagboek Van Aalst, 8 september 1916, 286, 20 september 1916, 292.

²⁰² Dagboek Van Aalst, 18 september 1916, 290.

²⁰³ Van Gijn diende onder Treub als thesauriër-generaal van het Ministerie van Financiën. In die capaciteit kwam hij in hoofdstuk 2, paragraaf 2 al even ter sprake. De Vries, 'De Generale Thesaurie', 338

²⁰⁴ Dagboek Van Aalst, 20 oktober 1916, 308-309; 14 november 1916, 324.

²⁰⁵ ZDH ZEG/740, 139-146: Goldschmidt, 'Bericht No. 1', 28 september 1916.

stappen en hem uit te nodigen in Londen te komen onderhandelen. Deze onderhandelingen waren bedoeld om het *Agricultural Agreement* aan te scherpen om de druk op de Centralen tijdens de aanstaande wintermaanden nog verder te verhogen. Ook wilden de Britten regelingen sluiten over het inhalen van de sinds het sluiten van het *Agricultural Agreement* opgelopen achterstanden, en wilden zij garanties van de Nederlandse regering dat deze het LEB zou helpen aan de gemaakte afspraken te voldoen.²⁰⁶ Kröller was de aangewezen man om over deze zaken tekst en uitleg te geven, moesten ook Johnstone en Oppenheimer toegeven: als lid van de Bijstandsc commissie had hij namelijk veel meer invloed op de werking van het *Agricultural Agreement* en op minister Posthuma dan LEB-voorman Linthorst Homan.²⁰⁷

Maar Kröller wees de Britse uitnodiging beleefd doch beslist af: vermoedelijk had hij weinig zin om zijn status als Duitslands primaire aanspreekpunt op het moeilijkste handelspolitieke vraagstuk tussen beide landen op te geven voor een bezoek aan Groot-Brittannië.²⁰⁸ Bovendien wilde hij liever eerst met de Duitsers een akkoord bereiken voordat met de Britten zou worden onderhandeld; het leek hem, niet ten onrechte, weinig zinvol om met de gesprekken met Berlijn te hervatten nadat in Londen afspraken zouden zijn gemaakt die de export naar het oosten waarschijnlijk nog verder zouden beperken.²⁰⁹ Het ministerie van Buitenlandse Zaken was het hier helemaal mee eens; na overleg met Posthuma besloot Loudon om Kröller te autoriseren onderhandelingen met de Duitsers te openen, welke de officieuze steun van de regering zouden krijgen.²¹⁰ Ondertussen zou een landbouwdelegatie geleid door het LEB-bestuur (Linthorst Homan en C. Broekema²¹¹) naar Londen gaan om daar te onderhandelen, maar deze delegatie moest verantwoordelijkheid afleggen aan Kröller en onder geen beding een nieuw of aanvullend landbouwakkoord sluiten.²¹² Om te voorkomen dat de Britse regering zou weigeren onder deze omstandigheden met Linthorst Homan c.s.

²⁰⁶ BNA FO 382/738, 185997: Aantekening van Akers-Douglas, 18 september 1916; idem, 190141: telegram Johnstone aan Grey, 23 september 1916 no. 1193; idem, 196714: Memorandum van Leverton Harris, 'Imports of Dutch products into United Kingdom', n.d. [circa 1 oktober 1916]; idem, 201357: Rew aan Grey, 9 oktober 1916.

²⁰⁷ NA 2.06.079/1248: UC 13 oktober 1916, 254-255; BNA FO 382/738, 193430: Johnstone aan Grey, 28 september 1916 no. 1230; idem, 196826: Johnstone aan Grey, 30 september 1916 no. 5437 Commercial; idem, 201310: Johnstone aan Grey, 9 oktober 1916 no. 1292. Volgens de rapporten van Oppenheimer uit Nederland zagen Kröller en Van Vollenhoven wél in dat de situatie betreffende het *Agricultural Agreement* zeer ernstig begon te worden, maar Linthorst Homan niet.

²⁰⁸ NA 2.06.079/1248: UC 6 oktober 1916, 179-180. Kröller had nog wel voorgesteld om dan maar in Den Haag met de Britten te onderhandelen, zodat hij heen en weer zou kunnen pendelen tussen de onderhandelingen met de Entente en met de Centralen. Dat weigerde Londen echter: er zouden te veel Britse regeringsdepartementen bij het *Agreement* betrokken zijn, met wie constant overleg nodig was, en dat was in Den Haag onmogelijk. BNA FO 382/738: 197912: telegram Johnstone aan Grey, 4 oktober 1916 no. 1268, 'Very urgent'; idem, 197912/16: telegram Grey aan Johnstone, 6 oktober 1916 no. 1910.

²⁰⁹ BAP Rdl/18835, 91-101: 'Bericht No. 2' van Goldschmidt, 7 oktober 1916.

²¹⁰ NA 2.05.23/715: Loudon aan Posthuma, n.d., met bijgevoegd Loudon aan Kröller, Schim van der Loeff, Reitsma, Van Hoek, Everwijn en Snouck Hurgronje, 2 december 1916 afd. II no. 55161, 'terstond'.

²¹¹ Reitsma had zich begin augustus als LEB-bestuurslid teruggetrokken, volgens Van Vollenhoven omdat hij te veel commerciële contacten met Duitse afnemers van landbouwproducten had en daardoor zelf pogingen deed om meer uit te voeren dan door de LEB was afgesproken. NA 2.06.079/1605, XLVIII, 10 augustus 1916, 19.

²¹² BNA FO 382/738, 204946: Johnstone aan Grey, 13 oktober 1916 no. 1332, 'Confidential'; idem, 202130: telegram Johnstone aan Grey, 10 oktober 1916 no. 1301.

te praten, deed Loudon een opmerkelijke zet: hij beloofde de Britten dat de Nederlandse regering het LEB officieus zou helpen zich aan het *Agreement* te houden, mits er tegelijkertijd een landbouwakkoord met Duitsland zou worden gesloten. Juist omdat de Britten het gebrek aan directe regeringssteun zagen als een belangrijke oorzaak van het mislukken van het *Agricultural Agreement*, hoopte Loudon op deze wijze de dubbele onderhandelingen met Duitsland én Groot-Brittannië ook voor Londen acceptabel te maken.

Loudons aanpak wierp vrijwel direct vruchten af. Want ondanks de grote achterstanden in de landbouwleveringen aan Groot-Brittannië waren de Britse onderhandelaren opvallend mild voor Linthorst Homan c.s.²¹³ Zowel Leverton Harris, Johnstone als BuZa-kabinetschef Doude van Troostwijk hadden de Britse regering namelijk gewaarschuwd niet alle landbouwexport naar Duitsland onmogelijk te maken, omdat anders Duitslands heethoofdige generaals een ideaal excuus zouden hebben om Nederland de oorlog te verklaren.²¹⁴ Na het mislukken van het Somme-offensief (1 juli – 18 november 1916) ten koste van de levens van honderdduizenden Britse soldaten had Londen vermoedelijk weinig zin om een groot offensief in Nederland te moeten beginnen, en zal daarom bij de onderhandelingen niet tot het uiterste zijn gegaan. Bovendien was Londen ten tijde van de onderhandelingen (oktober-november 1916) gedwongen om voedseldistributie-maatregelen te nemen. Want ook in Groot-Brittannië was de oogst mislukt, en aanvoer van levensmiddelen uit productielanden op het Amerikaanse continent werd door Duitse duikboten behoorlijk bemoeilijkt. Zodoende was de Nederlandse landbouwaanvoer, oorspronkelijk vooral van waarde als economisch strijdmiddel tegen Duitsland, nu ook van zeer grote intrinsieke waarde geworden en was het voor Londen van groot belang dat er snel een definitief landbouwakkoord werd gesloten.

Dit bleek uit het feit dat de Britse regering de in juli vastgestelde verdelingspercentages niet of nauwelijks wilde veranderen en dat de naheffingen die door de Britten gevorderd werden wegens te laat of niet geleverde landbouwgoederen veel lager waren dan de werkelijke tekorten die de LEB had opgelopen.²¹⁵ Bovendien liet de Britse regering de eis dat het LEB per maand bepaalde minimumhoeveelheden zou moeten leveren, los: voortaan zouden de landbouwverkoop aan de Britten berekend worden aan de hand van een percentage van de totale export. Daarbij beloofden de Britten voortaan meer te betalen voor de Nederlandse landbouwgoederen: in plaats van een vooraf betaalde maximumprijs plus een bonus om het verschil tussen “Duitse” en “Britse” prijzen deels goed te maken, zou de BGTA voortaan de Britse vrije-marktprijs (inmiddels gestegen boven de in juni 1916 afgesproken maxima) plus de afgesproken bonus betalen.²¹⁶ Daar bovenop beloofden de Britten ook nog eens te zorgen voor een betere bewaking van de landbouwtransporten: voortaan zou twee keer per week een gewapend konvooi tussen de Britse havens en de grens van de Nederlandse territoriale wateren laten varen om de

²¹³ BNA FO 382-738, 212538: Contraband Dept. aan Foreign Office, 23 oktober 1916.

²¹⁴ BNA FO 382/738, 232585: Telegram Johnstone aan Grey, 18 november 1916 no. 1590; idem, 235308: Johnstone aan Grey, 18 november 1916 no. 144.

²¹⁵ Zie tabel 6.5.

²¹⁶ BNA FO 382/738, 212263: A. Parker aan Leverton-Harris, 21 oktober 1916; idem: Grey aan Johnstone, 1 november 1916, 'personal and confidential'.

schepen met landbouwproducten te begeleiden en beveiligen.²¹⁷ En als klap op de vuurpijl beloofden de Britten ook nog eens de aangehouden schepen weer los te laten.²¹⁸ In ruil voor dit alles eisten de Britten de 'loyal support' van de Nederlandse regering en een snelle tekening van de overeenkomst, om te voorkomen dat de in Nederland achtergebleven Kröller met een onaangename verrassing op de proppen zou komen.²¹⁹

Die vrees was niet onterecht, want tegelijkertijd met de Britse onderhandelingen voerde de in Londen zeer gewantrouwde Kröller (en de andere leden van de Commissie van Bijstand) onderhandelingen met een Duitse delegatie bestaande uit vertegenwoordigers van de ZEG en andere in inkooporganisaties. De inzet bij deze onderhandelingen was een allesomvattend handelsakkoord, dat de Nederlands-Duitse ruilpolitiek zoals die in het vorige hoofdstuk beschreven is, deels moest gaan vervangen. Tot de zomer van 1916 had Nederland zijn overvloedige landbouwoverschotten "geruild" tegen de Duitse surplus aan kolen, chemicaliën, ijzer, staal en andere exportproducten. Zowel aan Nederlandse als aan Duitse kant was nu echter gebrek aan het ontstaan: de helft van de Nederlandse landbouwproductie was door het *Agricultural Agreement* niet meer beschikbaar als exportproduct, en aan de andere kant waren in Duitsland moeilijkheden gerezen in zowel de winning als het transport van grondstoffen. Het "Hindenburg-programma", een plan van de Duitse militaire autoriteiten om een totale economische mobilisatie door te voeren, zorgde er namelijk voor dat er minder overbleef voor de export.²²⁰ Tegelijkertijd wilden de Duitse vertegenwoordigers een financiële overeenkomst sluiten waarbij Nederlandse banken kredieten zouden verstrekken om agrarische producten in te kopen, en wilden zij in een overeenkomst zoveel mogelijk vaste, lage prijzen opnemen en de levering aan Duitse inkoopcentrales verplicht stellen, om de laatste onderlinge concurrentie én de zwarte markt zoveel mogelijk uit te schakelen.

Omdat het Duitse eisenpakket zo omvangrijk was en sommige van de vraagstukken die op tafel lagen dermate ingewikkeld waren – vooral de nog altijd niet opgeloste kwestie van een Duitse garantie voor de veiligheid van Britse landbouwtransporten uit Nederland –

²¹⁷ BNA FO 382/738, 215995: Memorandum van Leverton Harris, 26 oktober 1916; idem: 'Correspondence connected with the Agreement relating to the Export of Agricultural Produce from Holland', n.d.; BNA FO 800/195, 114: Eyre Crowe aan Johnstone, 27 november 1916; BPNL IV, doc. nr. 662, 671-682: Linthorst Homan, 'Nota omtrent de Conferentie te Londen 10 October 1916 - 6 November 1916', n.d.

²¹⁸ NA 2.06.079/1605, XLVIII, 20 december 1916, 21.

²¹⁹ Citaat uit BNA FO 382/738, 234156: Grey aan Johnstone, 23 november 1916 no. 2265. De Britse regering had aanvankelijk geëist dat de Nederlandse delegatie 'full powers' zou hebben om een akkoord te tekenen. Dat bleek niet mogelijk omdat er anders geen ruggespraak met Kröller in Nederland mogelijk was. Daarom wilden de Britten zo snel mogelijk een akkoord hebben: hoe meer tijd Kröller zou hebben om er over na te denken, hoe groter de kans dat hij zich zou laten beïnvloeden door de Duitsers. BNA FO 382/738: telegram Grey aan Johnstone, 11 oktober 1916 no. 1946. De Britten accepteerden vermoedelijk de rol van Kröller omdat Van Aalst en Van Vollenhoven tegen Johnstone hadden gezegd dat Linthorst Homan 'under no circumstances' de onderhandelingen zou laten mislukken. BNA FO 382/738, 204946: Johnstone aan Grey, 13 oktober 1916 no. 1332, 'Confidential'.

²²⁰ Ook ALGIMEX-directeur Jencquel merkte op dat de Nederlands-Duitse handelsrelaties een nieuwe fase waren ingegaan. ZDH ZEG/813, 205-216: Jenquel aan ZEG-bestuur, 2 oktober 1916 [HAS]. Zie over het Hindenburg-programma o.a. Feldman, *Army, Industry and Labor*, 254-256; Feldman, *The Great Disorder*, 67; Voyer, *Victory must be ours*, 204; Chickering, *Imperial Germany*, 78-81.

dreigden de onderhandelingen zich eindeloos voort te slepen. Bovendien leek geen van beide partijen bereid om al zijn economische kaarten in één keer op tafel te leggen. Linthorst Homan, die nog altijd op hete kolen zat omdat de Britten een snelle tekening van het verdrag eisten, besloot daarom dat drastische stappen nodig waren. Ondanks het feit dat Kröller hem verboden had het tweede, gereviseerde *Agricultural Agreement* te tekenen voordat met de Duitsers overeenstemming bereikt was, zette hij op 4 november zelfstandig zijn handtekening onder het in Londen opgestelde *nieuwe* verdrag tussen LEB en de BGTA. Daarmee stelde hij zowel Kröller als de Duitse onderhandelaars voor een fait accompli, want in dat nieuwe landbouwakkoord, dat meer goederen omvatte dan het vorige *Agricultural Agreement*, lag besloten welke hoeveelheden er naar Groot-Brittannië gingen en dus ook welke er nog over bleven voor export naar Duitsland. Linthorst Homan wilde op basis van die gegevens een Provisorium, een tijdelijk verdrag, met de Duitsers afsluiten waarin de dringendste zaken werden behandeld, en de moeilijkste zaken doorschuiven naar een nader te onderhandelen Definitivum.²²¹

Dit verrassende voorstel viel aan beide zijden van de onderhandelingstafel goed. De winter was al begonnen en beloofde streng te worden, waardoor Duitsland iedere agrarische import goed kon gebruiken en Nederland gebaat was bij garanties betreffende de aanvoer van kolen: de kans was immers groot dat Berlijn opnieuw de kolenkraan zou dichtdraaien als er geen oplossing voor de landbouwproblematiek zou komen.²²² Bovendien waren er ook inzake een Duits krediet goede berichten ingekomen. Onder druk van de dreigende oprichting van een aparte Boerenbank onder leiding van DNB (die, zo werd gevreesd, na de oorlog zou blijven bestaan en een geduchte concurrent voor de bestaande banken zou worden) lukte het Van Aalst, wiens karakter het niet bijster goed verdroeg met het idee ergens buiten gehouden te worden, zichzelf weer in het centrum van de onderhandelingen te plaatsen. Hij wist de banken over te halen om gezamenlijk een verklaring af te geven dat zij akkoord gingen met het verlenen van kredieten aan de Duitse regering, er op rekenende dat Londen het niet aan zou durven alle Nederlandse banken op de Statutory Black List te plaatsen.²²³

Zodoende kon er een financiële overeenkomst worden gesloten tussen de Vereniging voor den Geldhandel, waarin de meeste grote Nederlandse banken vertegenwoordigd waren, en een Duits bankenconsortium.²²⁴ De eerste legde zich daarin vast om voor een periode van zes maanden 6 miljoen gulden aan *Schatzscheine* (schatkistpapier) aan te nemen voor een periode van zes maanden. Evenals het bedrag en de termijn waren ook de kleine lettertjes vrijwel gelijk als in de eerdere overeenkomst met de Britten: een rentevoet van 5 en een provisie van 2%, zodat de betrokken banken er flink op

²²¹ ZDH ZEG/748, 111-113: 'Niederschrift ueber die 11. Sitzung des Ausschusses', 20 november 1916; idem, 79-84: 'Niederschrift ueber die 13. Sitzung des Ausschusses', 29 november 1916 [HAS].

²²² Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 190.

²²³ Dagboek Van Aalst, 21 oktober 1916, p. 310, 25 oktober 1916, p. 312.

²²⁴ Het bankenconsortium telde 24 leden en stond onder leiding van de *Diskonto Gesellschaft*. De genoemde 24 banken waren de enige die door de *Reichsbank* tot buitenlandse deviezenhandel waren geautoriseerd; een poging van de Duitse regering om de wisselkoers te stabiliseren. Frey, 'Deutsch-niederländische Wirtschaftsbeziehungen', 104-105.

verdienden.²²⁵ Ook met Oostenrijk-Hongarije, dat parallel aan Duitsland met de Nederlanders onderhandelde, werd een apart kredietverdrag afgesloten, voor 3 miljoen per maand gedurende 9 maanden, eveneens met een opzegtermijn van een maand.²²⁶ Begin december 1916 konden de handtekeningen worden gezet.²²⁷

Aan het einde van de rit kwamen zo alle verschillende onderhandelaars weer samen. Want nu Van Aalst de financiën op de rit had gekregen, gaf hij het stokje weer door aan Krölller en Linthorst Homan, die de besprekingen over het Provisorium met de Duitsers – die inmiddels als centraal onderhandelorgaan de *Deutsche Handelsstelle im Haag* hadden opgezet – afrondden. Al snel werd overeenstemming bereikt over Duitse exporten van voor Nederland zeer belangrijke goederen als kolen, zout en hout. Het gesoebat over prijzen, soorten en hoeveelheden landbouwproducten die Nederland in omgekeerde richting zou uitvoeren duurde wat langer, maar uiteindelijk kon op 16 december overeenstemming worden bereikt.²²⁸ Berlijn zegde daarin onder andere levering van 220.000 ton kolen per maand toe; aanmerkelijk minder dan de Nederlandse onderhandelaars eigenlijk wilden hebben. Wel beloofden de Duitse onderhandelaars dat nog voor het einde van december 150.000 ton geleverd zou worden. Leveringen van ijzer, staal en machines zouden in het Definitivum besproken worden. De agrarische producten die volgens het nieuwe *Agricultural Agreement* niet naar Groot-Brittannië gingen, werden (op een paar kleine uitzonderingen na) in zijn geheel tegen vastgestelde prijzen aan de Centralen verkocht, waarbij ALGIMEX en de Oostenrijkse en Hongaarse inkooporganisaties het absolute monopolie kregen. Handel met neutralen was dus voor deze producten grotendeels uitgesloten: het hele surplus werd opgedeeld tussen Groot-Brittannië en Duitsland, zoals blijkt uit tabel 6.5 hieronder. Om de *Agricultural Agreement*, en dus de import in Nederland van veevoer en kunstmest, aan de gang te houden, deden de Duitsers de toezegging (die overigens niet formeel in de akkoorden werd opgenomen) dat de landbouwtransporten naar Groot-Brittannië voorlopig niet door Duitse duikboten zouden worden lastiggevallen. Sterker nog, de ladingen aan boord van de naar Zeebrugge opgebrachte transportschepen werd in mindering gebracht op het Duitse aandeel in het Nederlandse landbouwsurplus. De looptijd van het Provisorium, zo werd afgesproken, was in theorie onbeperkt maar kon na 31 januari 1917 elke maand met een termijn van tien dagen worden opgezegd.²²⁹

Tabel 6.5: De verdeling van het Nederlandse landbouwsurplus volgens de verschillende in 1916 gesloten landbouwovereenkomsten

	<i>Agricultural Agreement</i> 16 juni 1916	<i>Agricultural Agreement</i> 1 november 1916	Provisorium 16 december 1916

²²⁵ Dagboek Van Aalst, 17 oktober 1916, 306; 25 oktober 1916, 311-312.

²²⁶ Dagboek Van Aalst, 26 oktober 1916, 312, 27 oktober 1916, 312-313; 14 november 1916, 327.

²²⁷ Dagboek Van Aalst, 12 december 1916, 348.

²²⁸ NA 2.21.026.07/6: Notulen van besprekingen tussen de LEB en de DHH, 22, 28 en 30 november, 1, 2 en 5 december 1916; ZDH ZEG/748, 48-55, 'Niederschrift ueber die 17. Sitzung des Ausschusses', 11 december 1916 [HAS].

²²⁹ NA 2.21.026.07/7: 'Niederschrift über eine Verhandlung zwischen dem Landbouw Export Bureau und die Deutsche Handelsstelle im Haag', 16 december 1916.

Varkensvlees	Minimaal 50% naar Groot-Brittannië	Minimaal 50% naar Groot-Brittannië	Minimaal 50% naar Duitsland
Vee en rundvlees	Minimaal 50% naar Groot-Brittannië	Minimaal 50% naar Groot-Brittannië	Minimaal 50% naar Duitsland
Schapenvlees	Hele surplus naar Groot-Brittannië	Hele surplus naar Groot-Brittannië	-
Boter	Minimaal 25% naar Groot-Brittannië	Minimaal 25% naar Groot-Brittannië	Minimaal 75% naar Duitsland
Kaas	Minimaal 33½% naar Groot-Brittannië	Minimaal 33½% naar Groot-Brittannië	Minimaal 66½% naar Duitsland
Gecondenseerde en verse melk	75% naar Groot-Brittannië*	75% naar Groot-Brittannië*	Minimaal 25% naar Duitsland
Veevoer	Exportverbod	Exportverbod	-
(Kunst)mest	Exportverbod	Exportverbod	-
Room en verse melk	Exportverbod	Exportverbod	-
Stro en hooi	Exportverbod	Exportverbod	-
Aardappelen en aardappelmeel	50% naar Groot-Brittannië	Exportverbod **	Exportverbod *** / ****
Fruit	25% naar Groot-Brittannië	25% naar Groot-Brittannië	Minimaal 75% naar Duitsland
Groenten	25% naar Groot-Brittannië	25% naar Groot-Brittannië *****	Minimaal 75% naar Duitsland
Suiker	Exportverbod	Exportverbod ****	Exportverbod ***
Eieren	-	Minimaal 10% naar Groot-Brittannië	Minimaal 75% naar Duitsland
Bonen	-	25% naar Groot-Brittannië	Exportverbod ***
Vlas	-	-	Minimaal 50% naar Duitsland

* Er mocht alleen verse, geen gecondenseerde, melk naar Duitsland

** Eerst moesten achterstallige verplichtingen worden nagekomen.

*** Tenzij overeengekomen met de *British and General Trade Association*.

**** Tenzij overeengekomen met de *Deutsche Handelsstelle im Haag*.

***** Peulvruchten mochten alleen na overleg met de DHH worden uitgevoerd.

Bron: NA 2.21.026.07/7: 'Basis of Agreement' 13 juni 1916; idem: 'Niederschrift über eine Verhandlung zwischen dem Landbouw Export Bureau und die Deutsche Handelsstelle im Haag', 16 december 1916; BNA FO 382/738, 226697: 'Agreement relating to the Export of Agricultural Produce from Holland', 1 november 1916; idem, 261033: Leverton Harris aan Linthorst Homan, 28 december 1916; idem, 208010: Restriction of Enemy Supplies Department aan O.G. Sargent (FO), 30 december 1916, met bijgevoegd 'Notes on German Agricultural Agreement with Holland'.²³⁰

²³⁰ De twee akkoorden waren overigens niet helemaal spiegels van elkaar. Naast de hierboven genoemde percentages beloofden de Nederlandse ondertekenaars (naast Kröller ook (o.a.) Linthorst Homan) om aan Duitsland de volgende goederen te leveren: 100.000 liter melk, 500 ton kokoskoekenmeel, 900 fokrunderen, 12.000 jonge paarden en 2.000 veulens. Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 191 merkt heel terecht op dat deze leveringen

6.11 – Conclusie

De twee landbouwakkoorden die dankzij (of wellicht ondanks) alle politieke beslommeringen die in dit hoofdstuk beschreven staan werden gesloten, hebben in de historiografie ruime aandacht gekregen. C. Smit en James John Porter, beiden vooral geïnteresseerd in diplomatieke geschiedenis, zien de twee *Agricultural Agreements* vooral als uitvloeisels van steeds grotere Britse druk. Doordat de Britse marine de vitale overzeese aanvoer van landbouwhulpstoffen *à volonté* kan onderbreken, is de Entente in staat om van Nederland te eisen dat er aan het gebruik van die hulpstoffen grenzen gesteld worden, met als resultaat een gedwongen halvering van de landbouwexport naar de Centralen. Laatstgenoemden schikken zich, net als Nederland, in het onvermijdelijke, aldus Smit en Porter.²³¹

Henk Pruntel en Alexander Baer, die zich vooral op de politieke en organisatorische kant van de zaak hebben gestort, delen de conclusie van beide eerstgenoemde heren, maar wijzen er op dat het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken enige invloed op de zaak kon uitoefenen door de Britten er continu op te wijzen dat een complete exportstop naar Duitsland zou resulteren in oorlog, en aan de andere kant de Duitsers er op te wijzen dat tegenmaatregelen alleen maar zouden resulteren in nóg stringentere maatregelen. Omdat geen van de drie betrokken partijen oorlog wilde, kwam er een compromis uit waarmee de Entente en de Centralen in ieder geval niet heel ontevreden mee waren.²³²

Marc Frey kiest voor een iets andere invalshoek. Hij noemt het *Provisorium*, de “Duitse helft” van de landbouwakkoorden, juist een groot succes voor de Centralen. Door Nederland voldoende onder druk te zetten wisten zij namelijk toch nog de helft van de agrarische productie binnen te slepen, en dat is een stuk meer dan helemaal niets. Hij wijst er bovendien op dat dit cruciale succes des te belangrijker was doordat het werd binnengesleept vlak voor de aanstaande strenge oorlogswinter van 1916-17.²³³ Frey heeft daarin, naar mijn mening, helemaal gelijk. Sterker nog, de Centralen kregen, zelfs ná het in werking treden van het herziene *Agreement* en het *Provisorium*, méér dan voor de oorlog, zoals blijkt uit tabel 6.6.

Tabel 6.6: Het Duitse aandeel in de Nederlandse landbouw-export

	Gemiddeld 1911-1913	Volgens Provisorium
Varkensvlees	Nihil	50%
Ander vlees en levende dieren	25%	50%
Kaas	25%	66,6%

strikt genomen een overtreding van het *Agreement* inhielden. Een dergelijk overzicht als hierboven afgedrukt is ook terug te vinden in Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 316.

²³¹ Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog II*, 118-128; Porter, *Dutch neutrality*, 133-141;

²³² Pruntel, *Bereiken wat mogelijk is*, 286-305; Baer, *The Anglo-German antagonism*, 167-182, 197-208. Ook Sanders, *British Strategic Planning*, 88-97 en Watson, *Britain's Dutch Policy*, 135-139, zijn het in grote lijnen met Pruntel en Baer eens.

²³³ Frey, *Der Erste Weltkrieg*, 172-192.

Boter	50%	75%
Groenten en fruit	50%	75%
Vlas	10%	50%

Bron: NA 2.06.079/1834: 'Nota betreffende den uitvoer van Nederlandsche landbouwproducten', 21 december 1916.

Het lijkt inderdaad vreemd dat de Britse regering, die bij wijze van spreken met één knip in de vingers alle aanvoer van landbouwhulpstoffen onmogelijk had kunnen maken, uiteindelijk een complexe regeling afsluit waardoor Nederlandse boeren flink blijven verdienen en er nog altijd een substantieel deel van het dankzij Britse goedertierenheid geproduceerde landbouwoverschot over de oostgrens verdwijnt. Inderdaad speelt, zoals Baer en Pruntel terecht stellen, het feit dat de Britten de zaak niet helemaal op de spits willen drijven en riskeren dat Nederland gedwongen zal worden partij te kiezen, een grote rol. Want hoewel er uit Londen veel dreigende geluiden te horen waren (waarvoor met name Joost van Vollenhoven uitermate gevoelig bleek) liet Londen ook weten dat er grenzen waren aan de druk die zij op Nederland kon en wilde uitvoeren. Zo noteerde Van Aalst op 4 april 1916 in zijn dagboek:

*[Johnstone] vertelde mij [...], onder stipte geheimhouding, dat hij van Sir Edw. Grey absoluut de verzekering had ontvangen, dat Engeland Holland op geenerlei wijze zou krenken, noch aanvallen noch dreigen, doch dat hij dit den minister (Loudon) niet zoo pertinent zou zeggen, daar men anders weer vrijgevig met uitvoer naar Duitschland zou zijn.*²³⁴

Wellicht even belangrijk was het feit dat een economische breuk met Nederland of een aanvoerstop van met name veevoer op de korte termijn desastreuze resultaten zou kunnen hebben. Nederlandse boeren zouden door gebrek gedwongen worden hun vee te slachten waardoor een "vleesberg" zou ontstaan die niet in Nederland zelf opgebruikt zou kunnen worden, omdat vlees nu eenmaal maar beperkt houdbaar is. Daarom zou het merendeel van dit vlees naar Duitsland moeten worden geëxporteerd en daar een dankbare bron van voedingsstoffen en vet opleveren. En hoewel dit op de langere termijn zou lijden tot een scherpe daling van de landbouw-export naar Duitsland, liet men zich toch afschrikken door consideraties over de korte termijn. Want door het statisch karakter van de oorlog in het westen, waarbij een doorbraak door de vijandelijke stellingen wel eens een definitieve overwinning zou kunnen opleveren, bedankte de Entente er voor de Duitsers ook maar een tijdelijk voordeel te gunnen. Bovendien was de blokkade ook deels bedoeld om de wil van de Duitse burgerbevolking te breken, hen er van te doordringen dat verder verzet zinloos is en hen te overreden in opstand te komen tegen hun leiders. Met een forse lading extra vlees zou de Duitse burger meer moed krijgen, en dat was nu juist niet de bedoeling.²³⁵ Tenslotte zorgde het akkoord ook voor een flinke stijging in de aanvoer van landbouwproducten naar Groot-Brittannië, tegen prijzen die lager waren dan die op de vrije Nederlandse markt.

²³⁴ Dagboek Van Aalst, 4 april 1916, 246. Cf. Siney, *Allied Blockade*, 101.

²³⁵ Op dit punt zal ik in hoofdstuk 7 terugkomen.

Voor de Britten had het *Agricultural Agreement* overigens ook twee belangrijke nadelen, die nog een grote rol zouden gaan spelen in de laatste oorlogsjaren. Niet alleen raakten de Britten zo verstrikt in het steeds meer versnipperde institutionele landschap: naast haar *Agreement* met de NOT had het nu ook een *Agricultural Agreement* met de LEB, dat gedeeltelijk gehandhaafd moest worden door een Commissie van Bijstand met de alom gewantrouwde Kröller aan het hoofd. Bovendien was er altijd het risico dat de Nederlandse regering, die door het wild om zich heen slaan van Posthuma en de weifelende houding van Loudon in de Britse hoofdstad minder en minder als betrouwbare onderhandelingspartner op economisch gebied werd beschouwd, zich obstinaat zou gaan opstellen en de gesloten regelingen zou opbreken. Daarnaast was de regeling - door de harde opstelling van de Treasury - afhankelijk van de goedertierenheid van Nederlandse bankiers.

Voor de Centralen, in het bijzonder Berlijn, lag de situatie iets complexer. Niet alleen kon Duitsland niet die economische druk op Nederland zetten die de Britten wel konden toepassen, maar bovendien (en dit was waarschijnlijk een veel belangrijker reden) noopte een gebrek aan vreemde valuta Duitsland tot een drastisch inkrimpen van de landbouwimport uit Nederland. Groot-Brittannië had een prachtige gelegenheid om Duitsland hier hard te treffen door druk uit te oefenen op de Nederlandse banken, maar omdat zij zélf afhankelijk was geworden van Nederlandse kredieten had zij simpelweg geen effectief drukmiddel. Het feit dat Van Aalst zo'n centrale rol speelde in de internationale kredietverlening inzake landbouw-export, zorgde er overigens voor dat de Duitsers niet om de president van de weinig populaire NOT heen konden. Doordat zowel de Britse als de Duitse regeringen uiteindelijk beseften dat een overeenkomst met de andere partij nodig was (de Centralen moesten de export van landbouwproducten uit Nederland mogelijk maken, en de Entente de invoer van landbouwhulpstoffen) kon het tot een akkoord komen waarmee beide partijen konden leven.

De rol van de NOT in de landbouwproblematiek heeft in de historische literatuur veel minder aandacht gekregen dan het *Agricultural Agreement* zelf.²³⁶ Uit dit hoofdstuk bleek hoe onterecht dat is, want het optreden van de NOT illustreert namelijk enkele zeer belangrijke aspecten van zowel haar eigen beleidsvoering als haar verhouding tot andere spelers op het Nederlandse handelspolitieke toneel, zowel binnen de regering als daarbuiten. In de UC trof de Britse regering een dankbare bondgenoot bij haar pogingen een regeling te treffen waarmee een belangrijk deel van de landbouwgoederen naar de Entente, en niet naar de Centralen zouden worden uitgevoerd. Van Aalst c.s. waren zélf al tot de conclusie gekomen dat het Posthuma-systeem (eenzijdige, dure, export naar Duitsland waarmee subsidies op landbouwgoederen voor Nederlandse consumenten betaald moesten worden) onvoldoende werkte, omdat het de consumenten onvoldoende beschermde. Daarbij paste het landbouwbeleid van de minister totaal niet in het streven van de UC om de vooroorlogse economische situatie zoveel mogelijk in stand te houden, noch in het - tegenstrijdig genoeg - tegelijkertijd gehuldigde principe dat Indische producenten zo veel mogelijk voorgetrokken moesten worden. Een extra stimulans daarbij was dat Van Vollenhoven, stevig geïndoctrineerd door de bangmakingen van de Britse onderhandelaars

²³⁶ Van Manen, *NOT III*, 53-54 beweert zelfs dat de NOT helemaal niets met de oprichting van het LEB te maken had gehad.

in Londen, er continu op wees dat de Britse regering een landbouwakkoord beschouwde als *sine qua non* voor het verder onderhandelen met de NOT, en dat zelfs het Agreement van juli 1915 wel eens op het spel zou kunnen staan als er zo'n akkoord er niet zou komen!²³⁷

Het feit dat de UC zich intensief met de landbouwkwestie bemoeide, en daarmee schijnbaar ver buiten de grenzen van haar eigen "core business" trad, was ook Kröller (in negatieve zin) opgevallen. Hij merkte in juli 1916 op dat de NOT 'te veel tot zich trekt' en 'in alles op den voorgrond willende treden, meent zich met alles te moeten inlaten'.²³⁸ Ook Loudon en Posthuma - de één uit angst voor de Nederlandse neutraliteit, de tweede om geen invloed op *zijn* landbouwterrein te verliezen – hadden de NOT er in een gezamenlijke brief op gewezen 'dat er naar onze meening ten sterkste tegen moet worden gewaakt dat Uwe Maatschappij door het Britsche Gezantschap wordt gebruikt om de Regeering toezeggingen af te dreigen, welke het haar rechtstreeks niet wil vragen. Wij geven derhalve Uwe Maatschappij in overweging, in het vervolg scherp te onderscheiden tusschen aangelegenheden, welke Uwe zaken betreffen en die, welke tot de bevoegdheid der Regeering behooren.'²³⁹ Van Aalst diende zowel Kröller als het ministersduo van repliek met een fraaie cirkelredenering: de Trustmaatschappij had het volste recht zich met alle politieke en economische zaken die te maken hadden met import van overzee te bemoeien omdat anders het risico groot was dat zij zich door toedoen van anderen niet aan haar Agreement kon houden. Bovendien rechtvaardigde het eminente belang dat Nederland bij NOT had de pogingen van de UC haar voortbestaan te garanderen.²⁴⁰ Kortom: de NOT behield zich het recht voor zich met bijna alles te bemoeien, maar deed dat met het nationale belang hoog in het vaandel. En dat NOT het beste met iedereen voorhad, daarvan waren de leden van de Uitvoerende Commissie, Van Aalst voorop, uiteraard ten volle overtuigd. Enkele van de gevolgen die deze overtuiging had zullen in het volgende hoofdstuk verder worden behandeld.

De NOT kon deze plaats deels ook opeisen omdat de Nederlandse regering, zo bleek overduidelijk uit dit hoofdstuk, een bijzonder onvast – om niet te zeggen: zwalkend – economisch- en handelsbeleid voerde. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken was verdeeld: aan de ene kant steunde Loudon de NOT en NOT-achtige oplossingen als zij – potentieel gevaarlijke – diplomatieke incidenten op regeringsniveau kon vermijden. Topambtenaren op zijn ministerie waren het echter totaal niet eens met de manier waarop de NOT langs en vaak over de grenzen van de neutraliteit scheerde, hetgeen de verhouding tussen BuZa en de NOT compliceerde. Opvallender wellicht nog was het feit dat er onder de ministers zélf kennelijk weinig consensus heerste over hoe economische problemen moesten worden aangepakt. Posthuma, maar ook Loudon, leken vaak niet verder dan hun eigen toko te kijken en voelden niet de neiging om door overleg tot een gezamenlijk regeringsbeleid te komen. Dit bood de NOT ruimte, maar leverde, zoals we ook in de volgende hoofdstukken zullen zien, ook gevaren op.

²³⁷ Zie bijvoorbeeld NA 2.06.079/1243: UC 17 maart 1916, 170; UC 21 maart 1916, 186, 190; NA 2.06.079/1244: UC 18 april 1916, 180.

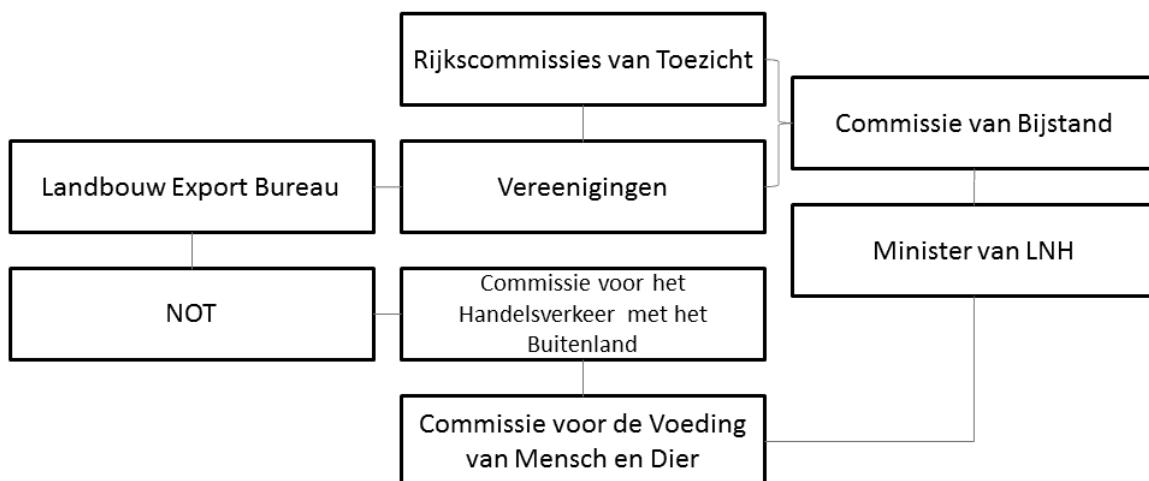
²³⁸ NA 2.06.079/1246: UC 21 juli 1916, 105.

²³⁹ NA 2.06.001/77: Posthuma aan NOT, 15 december 1915, bijgevoegd bij Posthuma aan Loudon, n.d. afd. Kabinet no. 55291. Cf. NA 2.06.079/1605, XVIIIb, 3 januari 1916, 8-9.

²⁴⁰ NA 2.06.079/1246: UC 21 juli 1916, 105-106.

Tenslotte zorgde het sluiten van *Agricultural Agreement* en Provisorium voor de opkomst van een nieuwe, zeer belangrijke, speler in de Nederlandse oorlogseconomie: de door Kröller gedomineerde Commissie van Bijstand. Ook bij de oprichting speelde de gedachte dat experts van buiten meer kennis en expertise in huis hadden dan ambtenaren een hoofdrol. Posthuma zal daarbij een zucht van verlichting hebben geslaakt dat hij de dagelijkse distributiepraktijk aan zijn vertrouweling Kröller kon overlaten. De Commissie van Bijstand kreeg brede bevoegdheden over zowel de boeren als de Rijkscommissies van Toezicht, om hen zo te dwingen zich aan de provisies van de met de Geallieerden en de Centralen gesloten landbouwakkoorden te houden. Het Landbouw Export Bureau, aanvankelijk bedoeld als het aanspreekpunt voor onderhandelingen betreffende landbouwproducten, werd daardoor enigszins op het tweede plan gezet, maar blijft verantwoordelijk voor detailbesprekingen en de administratie achter het Agreement en het Provisorium. De Bijstandscmissie en het Landbouw Export Bureau zorgden, na Posthuma's in het vorige hoofdstuk behandelde hervormingen van 1915, voor een nieuwe aardverschuiving in het bestuurlijke landschap rond de Nederlandse export, zoals blijkt uit schema 6.1 hieronder.

Schema 6.1: De Bijstandscmissie en de Nederlandse export, vanaf 1 september 1916

Het gedroomde samenwerkingsorgaan tussen NOT en regering, de Commissie voor het Handelsverkeer met het Buitenland, werd steeds verder gemarginaliseerd, en de onderlinge verhoudingen werden minder vastomlijnd; de UC had bijvoorbeeld nauwelijks formele invloed in de Subcommissie B meer, maar wist dankzij de goede band met Linthorst Homan toch een belangrijke invloed uit te oefenen op zowel de CHB en – veel belangrijker – de LEB. De tegenstellingen tussen de hoofdrolspelers onderling werden daarbij steeds groter, zeker omdat bijvoorbeeld Kröller zich weinig leek te storen aan de grenzen die de (overigens weinig specifieke) taakomschrijving van de Commissie van Bijstand hem oplegden. Mede door de onvoorspelbare rol van de ministers is het dan ook niet verwonderlijk dat zowel het toeval als invloedrijke persoonlijkheden – Kröller en Van Aalst, maar ook Van Vollenhoven en Oppenheimer – een grote rol konden spelen in de gebeurtenissen die in dit hoofdstuk zijn beschreven.